

מברדיצ'ב עד ירושלים

זכרונות לבית רוז'ין

מאת

מרים שפרבר

מברדיצ'ב
עד
ירושלים

זכרונות לבית רוז'ין

מאת

מרים שפרבר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת המשפחה
ירושלים, תשמ"א

FROM BERDICHEV TO JERUSALEM
Recollections of the house of Ruzin

by
MIRIAM SPERBER

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

מהדורה מצומצמת בת 350 עותקים

עותק זה הוא מס' 186.....

כל הזכויות שמורות
למרים שפרבר

ירושלים תשמ"א

נדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

מרים שפרבר
מברדיצ'ב עד ירושלים

לבעלי מורי
באהבה

תוכן הספר

10—9	מבוא
14—11	ברדיצ'ב 1870—1894
19—15	שטפנשטי 1869—1886
22—20	טריסק 1820?—1891
30—23	הוצאלעס 1896—1907
38—31	אודיסה 1909?—1914
45—39	הביקורים ברומניה לפני מלחמת העולם הראשונה
69—46	אודיסה 1914—1917
81—70	אודיסה בתקופת השלטון הקומוניסטי 1917—1921
89—82	הבריחה 1921
104—90	יאססי 1921—1925
119—105	יאססי 1925—1929
128—120	לונדון 1932—1952
141—129	ארץ ישראל 1949—1976
144—142	סוף דבר
בסוף הספר	מסמכים, טבלאות ותמונות

מבוא

שאלה אותי פעם אשה בעלת שאר רוח : שמעתי כי אביך ז"ל היה תלמיד חכם ובקי ברמב"ם וכי את רושמת זכרונות מבית אבא, האם את רושמת דברי תורה ששמעת מפיו ? עניתי בשלילה, שכן אבא ז"ל לא שתף אותנו הבנות בלמוד התורה שלו.

אע"פ שלמד תורה הרבה והיא היתה משאת נפשו לא עשה אבא תורתו לא קרדום לחפור בה ולא עטרה להתגדל בה. הוא היה משוחח עם אחי המנוח נחום-אהרני ז"ל, עם רבו ועם תלמידי חכמים שבאו לביתנו ומתוכח בדברי תורה אך לא היתה דרכו להתפאר בפנינו, הבנות בחידושיו.

משום כך, אינני בקיאה בדרכי למודו של אבא וגם אם הייתי נזכרת בדברי תורה ששמעתי מפיו, לא הייתי מעיזה להזכירם, שמא לא הבינותי אותם נכון, שמא לא כיוונתי לדעתו.

למוד הגמרא — אמר פעם אבא — מלמד את האדם לחתור להגיע לאמת. חיו היו חיי אמת. הוא דקדק במצוה קלה כבחמורה, בין במצוה שבין אדם למקום ובין במצוה שבין אדם לחברו. אבא ז"ל חי את התורה יום-יום. כל פעולותיו והליכותיו בחברה, במסחר ובבית יסודם בתורה ובהלכה. את האמונה ואהבה לחיי תורה ומצוות השריש אבא בלבינו אנו.

אמא ז"ל היתה צדקנית — אמונתה היתה תמימה, תפילותיה היו תחנונים ועשתה צדקה בממונה ובגופה. ביתנו היה פתוח לעניים שאכלו על שולחנו וגרו בביתנו. היא היתה רודפת שלום וסלחה אף למי שעלב בה.

רב שנותיה היתה אמא חולה מאד, אך נשאה את יסוריה בשתיקה. אף בימיה האחרונים לא גלתה, גם לקרובים לה ביותר, את הסבל הנורא שעובר עליה — היא נשאה את מכאור ביה בשתיקה, לא התאוננה ולא האשימה איש.

אהבתה למשפחתה היתה ללא גבול, ואת האהבה הזאת היא הנחילה לנו לילדיה הקשורים זה בזה ללא קנאה או לשון הרע.

עצובים היו חייהם של הורינו בשנותיהם האחרונות. אך כמו בשנים הטובות, גם בשנים הרעות של סבל ויסורים האצילו אור של חיים טהורים וקדושים על סביבם.

רושמת אני זכרונות אילו מתוך תקוה כי שמץ מאור זה יגונב גם לצאצאיהם.

ירושלים עה"ק, סיון תש"מ

הוצאת ספר זה של אמא תח' התאפשרה הודות לאדיבותם של אחדים מבני המשפחה וכן של ידידים יקרים. ביניהם יזכרו לטוב: דודתי הגב' חיה הורוביץ, דודתי הגב' מלכה רבינוביץ, אלן ואביגיל (לבית רבינוביץ) וודרקוף מאנגליה, אחי אביגדור שפרבר, ואחרון אחרון חביב מר יעקב לאון, ידיד נפש ואציל רוח. כ"כ תודתינו נתונה לאנשי דפוס "דף-חן" שעשו מלאכתם נאמנה.

דניאל שפרבר

ירושלים תשמ"א

ברדיצ'ב 1894—1870

אבא ז"ל ר' אביגדור בר' אהרן שור, נולד בברדיצ'ב בשנות השבעים של המאה התשע עשרה, לאביו ר' אהרן שור, שהיה סוחר עשיר ממשפחה חסידית מיוחסת ולאמו שרה-צפורה שהיתה בתה של גיטלה בת רבי ישראל מרוז'ין. סבו ר' אביגדור המכונה במקומו "אביגדור הגדול" היה מחסידיו המקורבים ביותר של ר' ישראל מרוז'ין ובא בקשרי משפחה עמו שעה שנכדו, אהרן, נשא את שרה'לה נכדת הרבי. בהיות ר' אביגדור כבן שבעים, נהג מדי בוקר לבא לברך בשלום את שרה'לה באומרו: אני חולק כבוד לילדת הרבי.

ר' אביגדור היה נוסע תכופות לרבי, תחילה לרוז'ין שברוסיה בדרכון מהגוברנטור (מושל) של עיר המחוז, ואח"כ לסדיגורה, מקום מגורו של הרבי אחרי שחרורו ממאסרו.

פעם נגזרה גזירה שבכל נסיעה מרוסיה לאוסטריה יש צורך ברשיון מהגוברנטור (מושל) של עיר המחוז. רוב החסידים שיחדו את שומרי הגבול ועברו את הגבול בגנבה, ללא דרכון. אך הרפתקה כזו לא היתה לפי כוחותיו של ר' אביגדור שהיה זקן וחלש. כשנסע בנו ר' נחום לסדיגורה אמר לו אביו לבקש מהרבי שיתפלל על בטול הגזירה: "כלתה נפשי לראות את הרבי, אך אין בי כח להסתכן בגנבת הגבול".

כשבא ר' נחום לסדיגורה ונתן שלום לרבי, אמר לו ר' ישראל: "אביך שייד לחסידים שבזקנותם חדלים לבא אל הרבי". השיב לו ר' נחום: "אבי מצטער מאד שאינו יכול לבא לסדיגורה, הוא משתוקק לראות את פני הרבי והוא בקש ממני לפני

נסיעתי לבקש מהרבי שיתפלל על בטול גזירת הדרכון. כלתה נפש אבי לראות את פני הרבי אך איננו יכול להסתכן בגנבת הגבול". ענה לו רבי ישראל : "תאמר לאביך שיבא אלי".

חזר ר' נחום לברדיצ'ב ומסר לאביו את דברי הרבי.

לאחר זמן קצר בוטלה אמנם הגזירה ור' אביגדור נסע לסדיגורה, והתקבל בשמחה ע"י רב-מחותנו שהכניסו לחדרו והתיחד עמו זמן רב. לכשיצא ר' אביגדור מחדר הרבי בקשו החסידים לדעת על מה שוחח אתו הרבי. אמר להם ר' אביגדור : "הרבי ספר לי מעשיה ובה ספור חיי עד יומי האחרון". מכאן ואילך כאשר חלה ר' אביגדור ובני משפחתו רצו לקרא לרופא, היה אומר : "אין צורך ברופא. עוד לא תם ספור הרבי".

לפני ששב לביתו אמר לו ר' ישראל : "יש חסידים שאחרי שהרבי נפטר מן העולם הזה הם אומרים "אין עוד כרבי" ואינם ממשיכים לנסע ליורשו. זה לא נכון : דור דור ודורשיו, דור דור ומנהיגיו".

לא ארכו הימים ור' ישראל מרוז'ין נפטר ושוב לא נסע ר' אביגדור לסדיגורה ואמר : "אין עוד כרבי".

כאשר הרתה נכדתו שרה'לה, נפל ר' אביגדור למשכב, רצו לקרא לרופא, אמר : "אל תקראו לרופא, הוא כבר לא יעזור, ספור הרבי הולך ונשלם". קרא לנכדתו ואמר לה : "תלדי בן ושמו יהיה אביגדור".

לאחר שהלך ר' אביגדור לעולמו נולד אבא ז"ל ונקרא בשמו. ר' אהרן אביו של אבא היה תלמיד חכם מופלג, ירא שמים ומשכיל. הוא שלט ברוסית ובגרמנית ועסק יחד עם אביו ר' נחום במסחר בהיקף נרחב, ולרגלי מסחרו נסע תכופות ללייפציג. בברדיצ'ב נולדו לסבתא שני בנים ובת : אביגדור, נחומוני ורייזלה שגדלו בבית עשיר. בביתנו באודיסה היו כלי כסף רבים ושני ארונות גדולים עמוסים בספרי קדש, שירש אבא מאביו.

פעם כשדבר אבא על החומרות שנהגו בדורות הקודמים לפני הפסח ספר : "לסבא ר' נחום היה אח שגר בכפר. פעם בא לבקר אצל אחיו בברדיצ'ב. ושעה שהיה מהלך בחדרים מילמל "שכינתא בגלותא". שאל אותו ר' נחום : "למה אתה מצטער, מה ראית כאן שלא כהלכה?" ענה אחיו : "בביתנו בכפר אנו

יושבים על ספסלי עץ. לפני הפסח אנו מעבירים מקצועה על הספסלים והם כשרים לפסח. אתם שיושבים על כסאות מרופ־דים, איך אתם מכשירים אותם לפסח?"

בשנת 1939 פגשתי בלונדון את משה קליינמן — עורך העתון הציוני "העולם". כאשר שמע בת מי אני אמר: "הכרתי יפה את אביך, הוא נולד בברדיצ'ב כמוני. שם הכרתי את משפחת שור, את ר' אביגדור הזקן, את ר' נחום בנו ואת ר' אהרן אבי אביך. הייתי בא תכופות לביתם. אולי אוכל לספר לך על אופן העסקים בימים ההם, שאין את יודעת. זו היתה משפחה של סוחרים עשירים. את העסקים נהלו ר' נחום ור' אהרן בנו.

פעם שעה שישבתי בביתם, נכנס אחד מפקידי בית המסחר ואמר: בא פלוני ורוצה לקנות בהקפה סחורה בסכום גדול. סרב ר' נחום למכור לו סחורה בסכום כה רב, והסביר את עצמו כך: פגשתי איש זה במרחץ וראיתי שהוא בעל גאווה. בגלל גאותו הוא יתביש לפשוט רגל כשיהיה בידו לשלם 70%, ינסה להמתין ובסופו יפשוט את הרגל כשכבר לא יהיה בידו לשלם אלא 20%. לאיש כזה לא כדאי לתת בהקפה סחורה בסכום גדול.

פעם אחרת בהיותי בביתם, נכנס אחד הזבנים ואמר: יש צורך להזמין סחורה שהמלאי שלה אזל עוד לפני שבועים. לקוחות באים בכל יום ושואלים על סחורה זו ואנו מפסידים כסף. ענה בעל הבית: אין דבר יחכו וידעו להעריך אותה".

בברדיצ'ב למדו אבא ואחיו נחומני בחדר. והיה הסבא ר' אהרן אומר לרבי שלהם: "אל תלקה את ילדי, התנהג אתם בעדינות". אך הסבתא היתה אומרת: "נא, אל תפלה בין הילדים, תנהג בילדי כמנהגך עם שאר התלמידים".

לאחותו של אבא רייזלה היתה בברדיצ'ב מטפלת ושמה סימה, שהתגלגלה אחרי שנים רבות לאודיסה והיתה למטפלת של אחותי (ברכה-פרל) פולינקה וממנה שמעתי דברים רבים על חיי משפחתנו בברדיצ'ב.

היא ספרה כי רייזלה פעם חלתה קשה בילדותה והוסיפו לה שם "בבצי" וכה היינו קוראים לה באידיש "מימע בבצי" וברו־סית "דודה רוזה". הילדה נהיתה ליפהפיה, בעלת יופי מלכותי.

בן עשר שנים היה אבא כאשר התארס לבלומה-רייזלה הבת שבע, בתו של האדמו"ר ר' מרדכי-זיסי מטריסק-טולנא. מצד אמה היתה הכלה נכדתו של האדמו"ר ר' יצחק מבהושי, גם הוא נכד לרבי ישראל מרוז'ין. ספרה סימה, כי הסבתא שמחה מאד לשדוך ואמרה: "משלנו היא מבית רוז'ין". אבא ז"ל כמעט שלא זכר את אביו, שנפטר בגיל צעיר, בשנות השלושים לחייו. אחרי פטירתו חזרה הסבתא שרה-צפורה לסדי-גורה והילדים נשארו עוד זמן מה בברדיצ'ב*.

ספרה סימה, כי הסבתא מרים-פייגה — אמו של הסבא ר' אהרן, היתה אחרי פטירת בנה שוטפת את השלחן בדמעותיה, בשעות תפילותיה יום יום.

לאחר זמן קצר חזרה הסבתא שרה-צפורה והילדים נסעו עמה מברדיצ'ב לסדיגורה. מיד הלכה הסבתא מרים-פייגה לעולמה. בסדיגורה החליפו הבנים את ה"חדר" במורה פרטי. לא ארכו הימים והסבתא שרה-צפורה התחתנה בשנית. בעלה השני היה האדמו"ר ר' מתתיהו פרידמן משטפנשטי — גם הוא נכד ר' ישראל מרוז'ין, גרוש, מחסר ילדים.

שם בחצר הרבי בשטפנשטי עברו נעוריהם של אבא, אחיו נחור-מוני ואחותו רייזלה-בבצי.

* האדמו"ר מצ'ורטקוב, ר' דוד-משה בנו של ר' ישראל מרוז'ין, נעשה אפטרופוס לילדים.

שטפנשטי

1886—1869

שטפנשטי החצר של הסבא והסבתא

כעבור שנים רבות כשבאנו לבקר אצל הסבתא בשטפנשטי, הראה לנו אבא מעקה עץ במדרגות המוליכות מהבית לחצר וספר כי בצעירותו היה מחליק על מעקה זה במקום לרדת במדרגות. אמו, שדרך ירידה זו לא מצאה חן בעיניה, צותה לקבע מסמרים במעקה. נקבעו המסמרים, נקרעו המכנסים, אך הגלישה נמשכה. אבא גם הראה לנו את הפנות החבויות שבהן היה משחק במחבואים עם אחיו ואחותו.

החצר בשטפנשטי נשארה בזכרוני כפינת קסמים, כארץ פלאים. קסם לי הגן הגדול על ערוגות הפרחים שבו, על סוכותיו המכרות טפסנים, ועל עצי הפרי והנוי שבו; בעיקר זכורים לי העץ הורוד והעץ הכחול שאיני יודעת את שמם, אך בזכרוני הם עצי מחט שמחטיו של האחד ורודים ושל השני כחולים. אהבנו ללקט פרחי ורדים מתחת לחלונות חדרו של סבא, שמעליהם עשתה סבתא מרקחת.

בקצה הגן, בין העצים, חבוי היה בור שאליו אסור היה לנו להתקרב, כי שם, אמרו לנו, גר נחש. החדרים בבית היו גדולים וחשוכים במקצת, בגלל הווילונות הכבדים — מעשה רקמה של הסבתא.

דרך המרפסת שבחצר נכנסו אל חדר הגבאים שהיה מלא תמיד בפונים. הגבאי היה כותב להם את בקשותיהם והם היו ממתנינים לתורם להכנס לרבי, לתנות את צרותיהם ולקבל ממנו ברכה ועצה, או לברכו בשלום.

חדרו של הסבא היה חדר גדול שקירותיו מכוסים היו ארונות ספרים. שולחן העבודה ניצב היה ליד החלון. לחדר זה היינו נכנסים בלילות שבת לשמוע קדוש. גם בכל פעם כאשר לבשנו שמלות חדשות, היינו נכנסות להראותן לסבא. פעם כששמלתה של חיה'ני אחותי היתה יפה משלי שאל סבא למה אין השמלות שוות. פרוזדור קטן הוליך מחדרו של סבא לחדר המטות. ומה פרוזדור נפתחה דלת למרפסת קטנה שפנתה אל הגן ומשני צדיה היו שתי סוכות — האחת של סבא מסוככת בקנים ירוקים והאחרת של הסבתא מסוככת בקנים צבעוניים. בחג הסוכות היו מקימים גם סוכה גדולה עבור החסידים.

מחדר המטות עברו אל הטרקלינים "החדר הכחול", אחריו "לאדום" וממנו "לחדר העץ". חדרים אלו היו אולמות גדולים מרוהטים ברהיטים נהדרים: כורסאות כבדות שהיו מרופדות במשי כחול ב"חדר הכחול", בקטיפה אדומה ב"חדר האדום" וברפוד צבעוני ב"חדר העץ", שבו היו הכתלים מצוירים כאילו עשויים קרשי עץ. את הרהוט השלימו שטיחים רכים, עציצים סיניים, ומראות במסגרות זהב. מפני הווילונות העבים היו הטרקלינים קצת חשוכים וקצת מפחידים. תמיד הייתי עוברת אותם בריצה.

מול ביתם של סבא וסבתא היה "בית הילדים". בית מרווח ובו חדר אורחים, חדר אוכל, חדרי מטות וחדר המשמשים.

בבית זה גרנו כשהיינו באים לבקר בשטפנשטי.

מולו היה בית הכנסת ובו, על יד עזרת האנשים היה חדר התפילה של הסבא שהיה נוהג להאריך מאד בתפילה. בהיכל התפילה של הסבא היתה הכורסה שלו ופרוכת שעל ארון הקדש שאותה רקמה הדודה בבצי. ע"י בית הכנסת היה מעון ה"יושבים" — זקנים רבים גרו שם, למדו תורה ועסקו בחסידות.

מטבחים רבים היו. בחצר — מטבח בשרי, מטבח חלבי ומטבח לפסח, שהיה נפתח גם בחנוכה על מנת להכין שומן לפסח.

בחצר היה גם בית מרחץ ובו מקוה טהרה, חדר הזעה וחדר אמבטיות למשפחה.

בקצה החצר היו רפת לפרות ואורווה לסוסים שבצדה חנו

עגלה, כרכרה ומזחלת לנסיעות בשלג. משה ה' בעל-עגלה" היה ישן ואוכל באורווה. הוא היה קשור מאד לסוסים. קשה היה לשדל אותו לרתום את הסוסים לנסיעה במזג אויר גשום — האנשים היו מתלוצצים ואומרים כי משה ה' בעל עגלה", היה רוצה שיקנו ערדלים לסוסים.

משה היה ידיד טוב של אחותי חיה'ני. פעמים רבות, בבקורינו אצל הסבתא, היתה חיה'ני מסכימה לאכול רק עם משה ה' בעל-עגלה". היו מביאים לה את האוכל לאורווה והיא ירבה שמה על הספסל ואכלה בחברת משה והסוסים.

הרבה "יושבים" גרו בחצר הסבא בחדר שעל יד בית הכנסת. כל היום הם למדו תורה בבית הכנסת. בהזדמנויות כמו ימי יאהרצייט, או ראש חדש היו מסובים בחדר האוכל של הסבתא. היא הגישה להם יי"ש ועוגות והאזינה לספורי הצדיקים שבפיהם.

היו בחצר גם "יושבות". מהן זכורה לי שרה דובריש, שתמיד היתה יושבת וסורגת או מתקנת את גרבי ה"יושבים".

שני משמשים היו מנקים את החדרים, מביאים את האוכל מהמטבח ומגישים לשולחן ועושים כל מיני שליחויות. אחד מהם היה יוסיל — רווק, גבוה ושתקן. כשהיה צורך באריגים שונים לתפירת לבנים או שמלות, היה יוסיל הולך לחנות של בלומה גרינשפן מביא משם "בלונים" של בד, או צמר, לפי הצורך מצבעים שונים ודוגמאות שונות. הסבתא ואמא בחרו להן בארג המתאים, יוסיל היה מחזיר את הסחורה לחנות ושם גזרו לו את המידה הדרושה של האריג שנבחר.

ספרו כי יוסיל היה בן יחיד למשפחה אמידה שירדה מנכסיה. לאחר שמתו הוריו, הוא התביש לספר לאנשים על עניותו והיה מתהלך רעב, עד שמצאו אותו פעם מתעלף מרעב. הביאו אותו לחצר הרבי, שם התרפא ומאז נשאר והיה משמש בנאמנות את הסבתא.

לסבא היה משמש ישראל-יעקב. הוא הגיש את הארוחות לסבא. סבתא טפלה בהכנסות והוצאות החצר והשגיחה על המשמשים, הטבחות וה"יושבים". יחד עם ר' חיים ה' בעל-הבית" — מנהל משק החצר, היתה מזמינה את צורכי החצר ועוברת על החשבר

נות. ל"יושבים" היתה הסבתא כאמא. הם שחו לה את דאגור-תיהם, ובאו אליה שתפשר בויכוחים ומריבות שביניהם. הסבא ר' מתתיהו היה איש מתבודד — מאריך בתפילה ולמוד תורה. היה משכים והולך לחדרו ולא היה נכנס אליו איש עד שפתח את ווילונות חדרו. אז היו מכניסים אליו את ארוחת הבקר. אחרי כן היה מקבל את המשחרים לפתחו עם ה"קווי-טלעך" ואת החסידים שבאו לשבת, לחג או לבלות ימים מספר בחצרו. גם את ארוחת הצהרים היה הסבא אוכל בחדרו לבד. בשבתות ובחגים נהג לערוך "שולחן" עם החסידים אך לא היה אומר דברי תורה. החסידים שרו והוא האזין. לחגים באו חסידים רבים והזמירות והרקודים נמשכו עד מאוחר בלילה.

על הסבא משטפנשטי ספר אחי יוסינקה (יוסף שור) את הספור הבא, שאינו זוכר בדיוק ממי שמע אותו (אולי מאבא ?) ואני מביאה את הדברים כפי שמסרם.

פעם בלילה התעוררתי והרגשתי בריח של עשן ופיח. באותם ימים היו משתמשים במנורות נפט, שאם לא השגיוחו בהן כראוי, היו מעלות עשן ופיח. וזה מה שקרה באותו לילה. הלכתי לחפש את מקור העשן והנה כשפתחתי את דלת חדרו של הרבי, ראיתי שהחדר שחור לגמרי מפיח שהתפשט מהמנורה הגדולה שעל השלחן. על יד השלחן ישב הרבי שלא השגיח כלל במה שקרה והמשיך בלמודו. פניו וזקנו ודפי הספר היו מכוסים פיח. כשנגשתי אליו ודברתי הזדעזע ונראה כמתביש על שנתפס בקל-קלתו. הבטתי בספר ; היה זה ספר "רזיאל-המלאך".

עוד אמר אחי, כי פעם שמע שאבא ז"ל אמר על אביו החורג : "אינני יודע אם הוא תלמיד חכם גדול אך הוא מאמין גדול ומקובל גדול".

הנעורים של אבא

בסביבה זו שהיה בה מההוד של רוז'ין, אוירה של יראת שמים ושמחה חסידית, עברו נעוריו של אבא. שם למד תורה עם אחיו נחומניו מהרבי ר' ישראל-יוסי ; שם גדלו הילדים כמו בני

מלכים כשדאגת האם האוהבת סוככת עליהם ויראת הכבוד
לאביהם החורג ממלאה אותם.
בדרשת הבר־מצוה שלו הפליא אבא את קהל השומעים בדברי
התורה שהיתה בהם בקיאות רבה ובהירות נפלאה.

טריסק

1891—1820?

אמא גדלה בחצרו של ר' אברהם המגיד מטריסק. אביה היה ר' מרדכי-זיסי בן בנו של המגיד.

החצר בטריסק היתה גדולה ועשירה. היו בה בנינים רבים, אך כולם היו עשויים מעץ.

כשהיתה אמא בת 12 פרצה דליקה והחצר על כל בניניה הרבים נשרפה כליל.

הדלקה פרצה בלילה וכאשר באו להוציא מהבית הבוער את הסבתא חיה'לה — אמו של הסבא מרדכי-זיסי, סרבה לזוז מהמטה עד שתטול את ידיה. לא קל היה למצא מים שכן רוב המים נשפכו על-מנת לכבות את השריפה. בכל זאת, הביאו לה מים, נטלה את ידיה, אמרה את ברכת השחר ורק אז קמה לצאת מהבית הבוער.

ספרה אמא, כי הסבתא חיה'לה שהיתה בתו של ר' דודיל מטולנא ואשתו של ר' מנחם-נחום בנו היחיד ר' אברהם המגיד מטריסק, לא ילדה שנים רבות והיתה מתחננת אצל אביה וחמיה שיתפללו עליה שתלד. שלח אותה אביה למגיד והמגיד יעץ לה לפנות לאביה. כעבור 13 שנה אמר לה אביה, או חמיה (אינני זוכרת מי מהם): "תלדי בן והוא יהיה בעל תשובה גדול".

חרדה הסבתא חיה'לה ושאלה בפחד: "האם יהיה חו"ש חוטא, שיצטרך לתשובה?" ענה לה הצדיק: "חס ושלוש, הוא ישוב בתשובה יום יום על מה שעשה אתמול".

ספור זה ספר אחי יוסינקה (יוסף שור) ששמע אותו מאמא. ואני מביאה את הספור בלשונו הוא.

למגיד מטריסק היה בן יחיד ר' מנחם-נחום, אביו של הסבא ר' מרדכי-זיסי. הוא חלה במחלה קשה ונשלח לעיר גדולה לרפוי. לאורך כל הדרך שבין העיר לבין טריסק פוזרו אנשים שהעבירו כמה פעמים ביום ידיעות על מצב החולה. הרפוי לא עזר ובנו היחיד של המגיד נפטר בעיר. את גופתו החזירו לטריסק, וכל אנשי המקום נתאספו בחצר בשמעם כי הביאו את גופת הבן. אך המגיד בעצמו לא ידע על מות בנו. מקורביו לא העיזו לספר לו את הבשורה המרה.

אז החליטו לשלוח את משוגע-העיר להודיע לר' אברהם על מות בנו. אותה שעה היה המגיד בחדרו והתפלל. פתאם הוא שמע רעש בחצר, הוא נגש לחלון וראה המון אנשים מצטופפים והם מים. באותו רגע נפתחה הדלת ונכנס המשוגע. שאל אותו המגיד, מה הרעש, המהומה וההתכנסות בחצר? אמר לו ה-משוגע: "אינך יודע רבי, הלא בנך יחידך נפטר".

אז הרים ר' אברהם את שתי ידיו וקרא: "בני יחידי נפטר. רבונו של עולם, יהיה כפרתם של כל ישראל".

הסבא ר' מרדכי-זיסי היה נוכח באותו מעמד והוא אז אברך צעיר בימים.

ואחי מוסיף: כעבור שנים רבות, ראיתי אף אני מגנוני אותה גדלות גם בחצרו של הסבא ביאססי.

זה היה אחרי שכל בניו התפזרו בעולם הגדול ורק בן אחד נשאר במדינה והוא שהלך בדרכיו יותר מיתר הבנים. היה זה ר' דוד'ל מבהושי. איש ישר, ירא-שמים, תלמיד-חכם ועניו, חולה בגוף ובעל יסורי נפש. כשחלה ר' דוד'ל במחלה אנושה, לקח אותו הסבא לביתו. ר' דוד'ל מת בזרועות אביו ביסורים גדולים. יציאת הנשמה היתה ערב שבת עם החשכה. סבי לא שנה באותה ליל שבת ממנהגו: התפלל, קדש, שר זמירות, אכל ושתה וגם למחרת לא הוציא אנחה מפיו כי שבת היא מלזעוק... לאחר הבדלה נפל והתעלף.

כשנפטר המגיד מטריסק, כעבור זמן, היה הסבא ר' מרדכי-זיסי, בן-בנו של המגיד, צריך לרשת את מקומו. אך בענוותנותו לא ראה את עצמו ראוי לשבת על כסאו של אותו צדיק ולהיות אדמו"ר.

הוא רצה להיות נגר וגם הקים לעצמו איזה בית חרושת. והנה קרה מקרה ובאו אנשים מהעירה הוצאלעס וספרו כי הם קומץ יהודים בעירה קטנה המוקפת מכל הצדדים כפרים של אלפי אכרים רוסים. חייהם תלויים להם מנגד מפחד הגויים הסובבים אותם. והם באו לבקש שיבא צדיק לגור בתוכם ובזכותו תנצל העירה מסכנת פוגרום.

שמעה הסבתא חיה'לה את דבריהם ואמרה: "אשלח לכם את בן בנו של המגיד לגור אתכם". בהשפעתה הסכים הסבא ר' מרדכי-זיסי לעבר לגור בהוצאלעס.

בגיל 20 נשא אבא את אמא בת ה-17 לאשה. החתונה התקיימה בהוצאלעס ברב פאר. באו בני משפחות האדמו"רים לבית רוז'ין ולבית טריסק-טולנא וחסידיהם. אברכים רכובים על סוסים מקושטים רכבו לתחנת הרכבת לקבל את פני האורחים.

ה"כליזמרים" היו עוברים במשך שבעת ימי המשתה מבית לבית להביא את המחותנים לתפילת שחרית ולסעודת "שבע-ברכות" בערב. השירים והרקודים נשתפכו לרחובות וכל העיירה חגגה.

כעבור שנים רבות עוד שמעתי ספורים על החתונה הנפלאה הזאת.

הוצאלעס 1896—1907

הוצאלעס

להוצאלעס הביא אבא לא רק את רבו ר' ישראל-יוסי אלא גם את הירושה מאביו — 100,000 רובל — הון רב בימים ההם — את ספרי אביו והרבה כלי כסף.

זכרון ראשון שלי מתקופת הוצאלעס : השכם בבקר, אני שוכבת במטה ושומעת את קולו של אבא לומד גמרא בנגון המקובל. אני יורדת מהמטה ונכנסת לחדר האוכל. בבית כולם ישנים. אבא יושב ולומד, על השלחן גמרא גדולה וספל תה עם חלב. אבא רואה אותי, לוקח אותי על זרועותיו, נותן לי לשתות מהתה שלו ומשכיב אותי שוב במטה.

הדבר השני שאני נזכרת הוא : אני ונחום-איציניו — אחיה הקטן של אמא — עומדים בשער החצר ומביטים אל הרחוב. ממולנו עובר שוטר. 'אנו בורחים הביתה ומתחבאים מתחת למטה.

נחום-איציניו, בן הזקונים של סבא ר' מרדכי-זיסי והסבתא חיה-גיטלה היה בן גילי וחבר המשחקים שלי ושל אחותי הגדולה ממני — חיה'ני. מפני שהיה בן גילי היו אומרים, כי הוא יהיה חתני.

החצר בהוצאלעס

בחצר בהוצאלעס היו שתי דירות משני צדי השער, זו שלנו וזו של סבא וסבתא, בניהם ובנותיהם. בחצר היתה גם דירתה של משפחת הבת השניה — הדודח

פייגלה והיו גם בית כנסת, מטבח ואורווה. אינני זוכרת את פנים הדירות שבחצר מלבד הדירה שלנו: בחדר של אבא (הקבינט) היו שני ארונות ספרים אחד עם דלתות הזזה מזכוכית ואחד עם מדפים, ספה של עור, שאהבנו לרקוד עליה, ושלחן הכתיבה של אבא. חיה'ני ואני היינו נכנסות לחדרו של אבא יום יום אחרי ארוחת הצהרים ומקבלות מאבא סוכריה. הסר-כריות היו עטופות בנייר ועליו תמונה של פושקין או גיישה ואנו היינו משוות בינינו לראות מי קבלה את פושקין ומי את גיישה.

חדר האוכל זכור לי היטב. סביב לשלחן מסובים ההורים, הדודים והדודות. על כסא גבוה יושב נחום-אהרני אחי הקטן ומצויר בעפרונות צבעונים. המיחם רותח וכולם שותים תה ואוכלים מרקחת ועוגות. שעות התה לפנות ערב היו נעימות עלינו. אך יפים ביותר היו לילות חנוכה: בראש השלחן יושב אבא ומעין בספר. מסביב יושבים אמא, אנו הילדים, הדודים והדודות — כולם משחקים ב"קבוטליק", מתלוצצים ומתבדחים. בסופו של המשחק היה אבא שואל אותנו מי מאתנו הפסיד מדמי החנוכה שלו ואבא היה ממלא את ההפסד.

חלון חדר המטות היה מול בית הדאר. פעם או פעמים בשבוע היה מתאסף לידו קהל. הדלת היתה נפתחת, והדוור היה יוצא ומכריז את שמות מקבלי המכתבים, וזורקם אל הקהל.

בחדר האורחים היו כורסאות של קטיפה ירוקה, ראי גדול למלא גובה הקיר. אמא היתה יושבת בחדר זה תכופות עם חברתה ברכה והן קוראות בעתון או בספר. לפעמים היתה אמא עומדת מול הכנה ומציירת. פעם ציירה חתול על זכוכית והניחה את התמונה ליבוש על החלון. העוברים התפעלו: "זה שבוע עומד חתול על החלון ואינו זז!"

מהאורחים שהיו באים לביתנו בהוצאלעס אני זוכרת רק שנים — את ברכה ואת שעה קריס.

ברכה היתה בתו של הרב. היא היתה גרושה והתגוררה עם בתה הקטנה בבית אביה. משפחת הרב התפרנסה בדוחק. מלבד ברכה היו עוד בנות מבוגרות. ואני משערת כי חייה אחרי גרר-שיה, לא היו קלים. ברכה, שהיתה אשה חכמה ומשכילה,

היתה באה תכופות לאמא והן שוחחו קראו וטיילו יחד. אמא וברכה טיילו בשדות שאחרי ביתנו (הבית ניצב בקצה העירה) ואני וחי'ני הלכנו אחריהן, מלקטות פרחי בר. שעה קריס שהיה בעל טחנת הקמח, היה איש לא-גבוה ולו זקן חום, פרוע קמעה, פניו כהים ועיניו פקחיות. ביתו והטחנה נצבו בקצה העיירה סמוך לכפר. שעה היה איש בטוח בעצמו ותקיף והיה מעורב במחלוקת נגד הרב. מחמת עסקיו עם האכרים שטחנו את תבואתם בטחנתו ומחמת דין ודברים שהיו תמיד בינו לאכרים, דאגו בני משפחתו שלא יפגעו בו הגויים. פעם שמעתי אותו אומר לאבא : "לך משפחה רעה, הדואגת לך, לי משפחה עוד יותר רעה, הם חרדים על כל צעד ושעל שלי". פעמים רבות שמעתי משעיה, כי אבא העמיד אותו על רגליו. כנראה היה פעם במצוקה כספית ואבא הלוח לו כסף וחלץ אותו ממצוקתו. במה היה מדובר, אינני יודעת.

פרעות 1905

גרנו בהוצאלעס בתחילת המאה העשרים. באותה תקופה התנהלה מלחמת רוסיה-יפן והתרחש מרד נגד משטר הצאר המרד שנכשל גרם לרדיפות ופוגרומים. כמה מהמאורעות אני זוכרת, וכמה ידועים לי מפי השמועה. לאחר מהפכת 1905 שדוכאה באכזריות, השתמש משטר הצאר בתרופה הבדוקה—הפנית כעס ומרירות ההמונים נגד היהודים. גל של פוגרומים פרץ בכל הערים והעיירות שבתחום המושב. העיירה הוצאלעס, על קומץ היהודים שבה, היתה מוקפת כפרים ובהם אלפי אכרים רוסים. סכנה גדולה היתה נשקפת לאוכלוסיה היהודית בין ים הגויים. אינני יודעת מי יזם את ארגון ההגנה העצמית אך שמעתי כי את הכסף נתן אבא. שעה קריס נסע לאודיסה וקנה נשק, והיהודים התארגנו במשרות מזוינים, ששמרו על העיירה בתורנות—יומם ולילה. כאשר בא לעיירה איכר על עגלתו, בדק המשמר את עגלתו. לכשהגיע לשוק שוב פגע בו משמר אחר וחיפש בעגלתו. היה האיכר חוזר לכפרו ומספר שבהוצאלעס ישנם מאות יהודים

מזוינים בכלי־נשק. השמועה נפוצה בין הכפרים והעיירה ניצלה. בכל זאת, זכור לי לילה אחד קר וגשום. על השולחן רתח המיחם ומדי פעם נכנס מי שהוא להתחמם, שתה כוס תה ויצא.

חיה'ני ואני היינו עיפות מאד ורצינו ללכת לישון, אך אמא אמרה כי עלינו להשאר בחדר האוכל. נרדמנו בישיבה ע"י השולחן ופתאום נשמעו צעקות מבחוץ. התעוררנו. כולם מהרו החוצה ואבא לקח את אקדחו ופנה לצאת. אמא נסתה לעכב בידו אך אבא השיב: "עלי לצאת עם הגברים — הסבא נשאר בבית". חיה'ני נגשה לכיור לטול ידיה וקפאה מפחד ולא יכלה להסיר את ידיה מהברז, ואף לזוז מהמקום. הסבא ניסה להכניס סולם לדירה על־מנת שנתחבא בעלית־הגג. אך הסולם היה ארוך מדי ולא ניתן היה להעמידו בחדר.

כעבור שעה קלה חזרו הגברים, ההתקפה נהדפה, הרוצחים גורשו ואנו הלכנו לישון.

שוב אני זוכרת צהרי יום חורף, שעה שאנו יושבים סביב השולחן לארוחת הצהרים נשמע לפתע רעש בחוץ. כולם יוצאים ואני נגשת לחלון. בחצר עומדת עגלה ובה יהודי זקן ופניו מלאים דם. בדרכו פגעו בו איכרים ופצעו אותו. מיד הכניסו אותו לביתנו וטפלו בו.

האלמות של אמא

על אלמותה של אמא שמעתי פעמים רבות, אך רק מפי השמוֹעָה. פעם פרצה דליקה באורווה שבחצר והסוסים ברחו מה־אורווה והחלו להשתולל בחצר. אמא, שעמדה ליד הדלת ותינוק בזרועותיה (כנראה אני), נתקפה פחד ובכוחותיה האחרונים החזיקה את התינוק. אך כשנכנסו ולקחו מידה את התינוק — התעלפה. לאחר שהתעוררה מעלפונה לא יכלה לדבר — כח הדבור נלקח ממנה. קראו לרופא, נסו כל מיני תרופות — עברו ימים, עברו שבועות, אך התרופות לא הועילו. אמא נשארה אלמת.

אבא ואמא והסבא נסעו לאודיסה לשאול ברופאים, התיעצו במומחים אך מאום לא עזר. כשרצתה אמא לומר דבר־מה היתה

כותבת אותו על פתק. והנה במצב זה של יאוש כתבה אמא מכתב לאביה ובו כתבה: "באים אנשים לאבא מקרוב ומרחוק ואבא עוזר להם, נא חמול עלי, עוזר גם לי שיחזור אלי כח הדבור. עד מתי אהיה אלמת?"

והנה יום אחד נכנס הסבא ר' מרדכי־זיסי לחדרה של אמא, עשה מה שעשה ואמא התחילה לדבר.

חיה'ני אחותי שהיתה אז ילדה קטנה ישבה בפינת החדר ואיש לא הבחין בה, והיא ראתה כל מה שהתרחש.

כשראה אותה הסבא אמר לה שלא תגלה לאיש מה שראתה, ואם תספר — אמר — יזיק הדבר לאמא.

מאותו יום עברו למעלה משבעים שנה. הסבא ואמא כבר בעולם האמת. חיה'ני שתחי' זוכרת עדיין את הכל, אך שומרת על הבטחתה שלא לספר את שראתה.

א ב א

בהוצאלעס המשיך אבא ללמד יום־יום גמרא עם רבו ר' ישראל־יוסי. אך רק תורה למד אבא ממורה, את כל יתר הידיעות הוא רכש בכוחות עצמו. אפילו לקרא ולכתוב יידיש למד בעצמו. הוא שלט בשפה הרוסית ודבר וכתב גרמנית צחה והכיר את הספרות הקלסית בשתי השפות. חיה'ני זוכרת, כי באודיסה הלך אתה אבא לספריה של "הפריקש־צ'יקים" ונתן לה רשימה של ספרים מן הספרות הקלאסית העולמית והרוסית שעליה לקרא. חוץ מספרות יפה התענין אבא במדעים, ביחוד ענין אותו מדע הרפואה. הוא ידע גם לטינית מספיק כדי להבין את הטרמינולוגיה שבספרי הרפואה. מלבד שני ארונות של ספרי קדש היה בביתנו גם ארון גדול של ספרי חול — רובם ספרי מדיצינה.

תחביבו של אבא — תורת הרפואה

אבא למד את תורת הרפואה באופן יסודי — וקריאה בספרות רפואה היתה התחביב שלו. הוא ידע אנאטומיה, פיזיולוגיה

ותראפיה. מובן, כי עיין בספרים אלו בכל פעם שפקדו מחלות שונות את בני המשפחה. מתי ואיך התחיל אבא להתעניין בחכמת הרפואה? לאבא היה אח צעיר ושמו נחומוניו שחלה בשחפת, בגיל 20—22. אבא והסבתא נסעו אתו לוינה, ושם הוא נכנס לסנטוריום לחולי שחפת. הסבתא חזרה הביתה ואבא נשאר עם אחיו כל ימי מחלתו עד שנפטר. אני משערת שמחלת אחיו ומות אביו בגיל צעיר, עוררו באבא את העניין בתורת הרפואה ואגב קריאה בספרי-רפואה למד אבא גם את השפה הגרמנית.

שמעתי מהסבתא, כי בזמן שהיתה בוינה עם בנה החולה ועם אבא, אמר לה הפרופסור שטפל בחולים: "תני לבנך הבכור ללמד רפואה, הוא ילמד תחת השגחתי ואני מבטיח לך שתוך שנה יוכל לקבל תעודת רופא". הסבתא כמובן לא הסכימה, ואבא לא התוכח.

אחרי שנים רבות שמעתי מפי אבא: "ברור שלא הייתי עושה דבר נגד רצון אמי, אך שמא היה טוב יותר, לו למדתי רפואה".

עסקיו של אבא

אבא ז"ל לא רצה להיות אדמו"ר — הוא רצה להיות סוחר כמו אבותיו. כסף היה לו, אך בחצרות סדיגורה ושטפנשטי לא יכול היה לרכוש נסיון במסחר. ובכן, לאחר חתונתו, כשהחליט אבא ז"ל לעסוק במסחר חיפש לו שותף שיהיה בקי בעסקים.

ר' גדליה גרשקוב

תקופת-מה חקר אבא קרקעות מאיזו נסיכה, ושותפו היה ר' גדליה גרשקוב — יהודי תמים וירא שמים, שהיה שוקל כל מלה שהוציא מפיו — איש טוב ונקי כפים. ר' גדליה היה "ישוב-ניק" — כלומר, יהודי הגר בכפר בין האיכרים. הוא היה משגיח על העבודה החקלאית, משלם לפועלים ומטפל במכירת התבואה. מדי פעם היה בא אלינו ומסדר את החשבונות עם אבא ויש שנסעו יחד אל הנסיכה לשלם את דמי החכירה.

כשהיו אבא ור' גדליה חוזרים מהבקור אצל הנסיכה היתה אמא שואלת, "איך היתה הנסיכה לבושה?" ושניהם לא ידעו לספר.

הבחור האלם

ר' גדליה, שגר בין האיכרים הרוסים, היה מכניס אורחים ביד רחבה. כל יהודי שעבר את הכפר מצא בביתו של ר' גדליה אש"ל. את הספור הזה שמעתי מפיו של ר' גדליה :
פעם נכנס לביתו בחור אילם, לבוש כבן-כפר, הוציא מהחבילה שלו תפילין והתפלל. אחרי התפילה הזמין אותו ר' גדליה, כדרכו, לארוחה. בגמר הסעודה, לפני ברכת המזון רצו להוציא את הכלב שרבץ בחדר — כנהוג בכפר, ולא הניח להם הבחור. כשנשאל למה צריך הכלב להשאר בחדר, נגש הבחור לארון הספרים, הוציא ספר, דפדף בו והראה את הכתוב, שיש לפעמים גלגול בבהמה. הבין ר' גדליה כי הבחור הוא בן תורה. אחרי ברכת המזון לקח הבחור את ר' גדליה הצדה ואמר לו — מבלי להוציא מלה מפיו, רק ברמזים — כי עליו לעזוב את הכפר ולעבור לגור בין יהודים כי בכפר נשקפת סכנה לחייו. אחרי כן לקח הבחור את החבילה שלו, נפרד מר' גדליה והסתלק. נגש ר' גדליה והביט בחלון לראות לאן יפנה הבחור? וראה כי הבחור הגיע לגשר הצר שמעל לנחל ולקראתו בא גוי שהיה ידוע בכפר כאיש אכזר ומסוכן שכל איכרי הכפר פחדו מפניו. ציפה ר' גדליה שהבחור ימתין ויתן לגוי לעבור את הגשר אך הנה ראה כי הבחור צועד בגשר והגוי — לקראתו. חרד ר' גדליה שמא ישליך הגוי את הבחור לתוך הנחל ולתמהונו ראה, כי שניהם נפגשו באמצע הגשר, עמדו ושוחחו ואחרי כן המשיך כל אחד לדרכו. היה הדבר תמוה בעיני ר' גדליה, הוא מהר החוצה להחזיר את הבחור ולבקש ממנו שילון בביתו. אך עקבות הבחור נעלמו. למחרת פגש ר' גדליה בגוי ההוא והלץ שאל אותו: "מי הוא הבחור הנפלא שעבר פה, אתמול? הוא אמר לי דברים שאין איש בעולם יודע עליהם חוץ ממני. הוא גם הזהיר בי שלא אפגע בך לרעה".

"ואיך הוא דבר אתך?" שאל ר' גדליה, "הלא הוא אלם?".
 "רק בסימנים דבר אתי" — השיב הגוי — "אך הבינותי את
 הכל!". אז עלה בדעתו של ר' גדליה, כי באמת תמוה הדבר
 איך גם הוא הבין את כל שאמר לו הבחור האילם, מבלי שיוציא
 הגה מפיו.

אחרי כמה שנים נפסק עסק החכירה ונגמרה השותפות עם ר'
 גדליה. עברו שנים ולא שמענו ממנו דבר. רק בימי המהפכה
 בשנים 1917—19 נודע לנו כי ר' גדליה נרצח בכפרו.

ה ע ס ק ע ס מ . ב .

אחרי עסק הקרקעות נכנס אבא בשותפות עם מ.ב.. הפעם היה
 זה יצוא תבואה מרוסיה לחוץ לארץ.

מ.ב. היה בעל בעמיו, איש מכובד, דתי כביכול, ואבא נתן בו
 אמון. משרדם היה באודיסה, עיר-הנמל שמשם נשלחה התבואה
 לחוץ לארץ. כשהתחיל אבא בעסק התבואה היינו גרים עדיין
 בהוצאעלס. בגלל עסקיו נסע אבא תכופות לאודיסה ואנו צפינו
 תמיד בכליון עיניים לחזרתו.

לאחר זמן עברנו גם אנו לגור באודיסה. לפי חשבונו של אבא
 צריכים היו העסקים להתנהל כראוי, למרות זאת החלו להגיע
 מהבנק דיווחים שהעידו על גרעון, שעה שלפי חשבונותיו של
 אבא צריכה היתה להיות יתרה. כשבדק אבא את החשבונות
 והפנקסים נתברר כי שותפו העביר מכספי השותפות לחשבונו
 הפרטי, זייף את הפנקסים וסלף את הקבלות. ידידי אבא היו
 כולם בדעת אחת, כי יש לתבוע את הגנב לדין. אך תשובתו של
 אבא היתה: "אני לא אגרום לכליאת יהודי בבית-סוהר".

בזה נגמר עסק יצוא-התבואה. השותפות בוטלה, המשרד נסגר,
 הגנב נשאר עם הכסף ואבא ז"ל נשאר עם החובות. במשך שנה
 וחצי חיינו בצמצום רב על-מנת שאבא יוכל לפרוע את החובות.
 ענין זה גרם לאבא עגמת נפש רבה. אז לקה במחלת הסכרת,
 שסבל ממנה כל ימיו.

אודיסה 1909?—1914

המשפחה עוזבת את הוצאלעס

אִי־השקט ברוסיה נמשך גם אחרי כשלון מהפכת 1905. ממשלת הצאר המשיכה בהסתה נגד היהודים וברדיפות. מדי פעם פרצו פרעות וחיי היהודים בתחום המושב היו בחזקת סכנה. בעיירות חיו בפחד של פוגרומים ובערים השתוללו קבוצות המרצחים — "המאה השחורה" וסתם טרוריסטים — שודדים או אנרכיסטים.

שהיתנו בשטפנשטי

בתקופה זו העתיק הסבא ר' מרדכי־זיסי זצ"ל את מקום מושבו ליאססי שברומניה. ברומניה גרה משפחת הסבתא: הוריה — האדמו"ר ר' יצחק פרידמן ואשתו שיינה־רחל, גרו בבוהושי ואחיה — האדמו"ר מפשקן, האדמו"ר מאדז'וד והאדמו"ר מוס־לוי גרו כולם ברומניה. באותם ימים עזבנו גם אנו את הוצאלעס. אבא ז"ל הביא אותנו אל הסבתא שבשטפנשטי ומשם חזר לאודיסה, שבה היה עדיין מרכז עסקיו עם מ.ב., ואנו — אמא, חיה'ני, אני ונחום־אהרני אחינו — נשארנו אצל הסבתא. אינני זוכרת בדיוק כמה זמן שהינו אצל הסבתא בשטפנשטי — אולי שנה ואולי יותר. באותו זמן כבר ידעה חיה'ני להתפלל בסדור ואני עדיין לא ידעתי לקרא. הסבתא בקשה אחד מ"היוש־בים" שילמד אותי להתפלל בסדור אך הוא סרב ללמד "אשה".

הסבתא מצאה לנו מורה לגרמנית, מר רוזנר, כדי שלא נבזז את הזמן. ובכל זאת היו אלו זמנים קשים — חיינו בדאגה מתמדת ובפחד לשלום אבא. פעם קרה ובמשך זמן ארוך מן הרגיל לא הגיע מכתב מאבא. אמא ז"ל דאגה מאד וגם הסבתא היתה מלאה פחד. אז נכנסה הסבתא לסבא — בעלה, ושפכה לפניו את לבה ודאגותיה. אמר לה סבא שלא תדאג, השם יעזור והכל יהיה בסדר — מכתב יבא. יצאה הסבתא מחדר הסבא ופניה שמחים. הוציאה "משקה" ונתנה ל"יושבים" וכלם שתו "לחיים" על הבשורה הטובה. גדולה היתה אמונתה של הסבתא בכח תפילתו וברכתו של הסבא. על אמא, שמרה הסבתא כעל בבת עינה והשתדלה בכל מיני דרכים לחזק את בריאותה. ברגיל היתה הסבתא נינוחה, דיבורה שקט ולבושה היתה תמיד היטב. היתה צופיה הליכות "החצר", מוצאת זמן לדבר עם כל אחד ואחד, ול"יושבים" היתה כאם. כאשר השתפר המצב ברוסיה בא אבא לשטפנשטי ולקח אותנו אתו חזרה לרוסיה. לא חזרנו להוצאלעס — עברנו לגור באר-דיסה.

אודיסה העיר

אודיסה — עיר-הנמל על שפת הים השחור — היתה ידועה כעיר עליזה וקלת דעת. הפתגם ביידיש אמר "שבע פרסאות סביב לאודיסה לוחט הגהינום". אך תושביה אהבוה וקראו לה "אמא אודיסה".

מנמל אודיסה שווקה לחוץ לארץ, תבואת השדות הפוריים של אוקראינה ונובורוסיה ואניות היו מביאות אליה יינות, פירות ותכשיטי-אלמוגים מארצות הים-התיכון. ברחובות העיר ובגניה טיילו סוחרים ומלחים מארצות שונות ובחוצותיה נשמעו שפות רבות.

בקיץ נהרו לאודיסה אנשים מקרוב ומרחוק להתרחץ ב"לימא-נים" (אגמים צרים המכילים מים וטיט מינראלי) שנודעה להם סגולת מרפא.

אוכלוסית העיר מנתה כ-600,000 איש, מהם כ-200,000 יהודים.

ומלבד הרוסים והיהודים גרו באודיסה גם טרטרים — שמכרו ספוגים וסנדלים — ויוונים וארמנים.

הקהילה היהודית שבאודיסה היתה ידועה במוסדות הצדקה שלה, בסופריה, בחכמיה ומלומדיה. בתקופה שבה גרנו אנו באודיסה גרו בה ביאליק, טשרניחובסקי, מנדלי מוכר ספרים, רבניצקי, קלויזנר ואחרים.

אודיסה היתה ערש הציונות. בראש "הועד האודיסאי למען ארץ-ישראל" שנוסד על ידי תנועת "חובבי-ציון", עמד אז מנחם אוסישקין. זכורה לי מסיבה שבה נאם ביאליק ואחריו אוסיש-קין שפתח ואמר, כי זכות-הדיבור הגיעה לו ראשונה, שכן תנועת "חובבי-ציון" קדמה לציונות. ברם, יהדות אודיסה כנסה בתוכה לא רק סופרים, אנשי-רוח וסוחרים עשירים-נדבנים, אלא גם פועלים, סבלים, מוכרי "אלטע-זאכען", עניים משכונת מול-דובנקה וגנבים, כייסים ופורצים — "נלאטשיקים".

פעם ישבה אמא בחדר ההמתנה של רופא עם עוד הרבה חולים. מולה ישבה אשה ולה סודר מלמלה יקר שאותו הניחה על גב הכסא. בחור מבין הממתינים שעמד אחריה, משך לאט לאט את הסודר שם אותו בכיסו ויצא.

שאלתי את אמא למה לא רמזה לאשה על הנעשה והיא ענתה: "הבחור לא הסיר את מבטו ממני והייתי קפואה מפחד". כשהוא יצא — ספרה אמא — היתה לה התקפת שעול "הרגשתי כאילו היתה גם לי חלק בפשע".

הדוד שלומוני — אחיה של אמא — ספר כי פעם כשעמד באר-טובוס, הרגיש ביד המחטטת בכיסו, הוא אחז ביד האיש ואמר לו: "לשוא, אחא, אין שם כסף".

לדוד דוד'ל היתה הרפתקה אחרת. כשהרים את רגליו לרדת מהאוטובוס, הסיר איש את הערדלים מרגליו. ובכן זרי-זים ומנוסים היו הגנבים והכייסים היהודים, אבל הם היו רק דגי הרקק. הלוייתנים שבחבורה היו ה"פורצים" ("הנלאטשי-קים") שהיו מאורגנים ב"אגודה מקצועית" ועשו "עסקים" בקנה מידה רחב בהרבה. בין השאר היו נוהגים לשלוח מכתבים לבעלי עסקים גדולים ובהם דרשו סכומי כסף גדולים, בצירוף אזהרה, שאם הכסף לא יהיה בזמן הקבוע ובמקום הקבוע, או

אם יוודע הדבר למשטרה — יהיו חייהם בסכנה. על פי רוב ניתן הכסף, שכן היה ידוע כי האיום במכתב אינו דבר בעלמא, אלא סכנה שיש בה ממש.

הנלאטשיקים מגינים על העיר

בתקופת המעבר אחרי המהפכה, כשהקרבות בין האדומים וה־לבנים נמשכו ואודיסה עברה מיד ליד ושלטון התחלף בשלטון, היתה תקופה קצרה שהעיר נשארה ללא שלטון — צד אחד נסוג והצד השני טרם נכנס. פחד הפוגרום נפל על היהודים שחששו מפני אנשי "המאה השחורה" שהיו מרובים בעיר.

אזי הודיעו "הנלאטשיקים", שלא ידאגו — הם יהיו אחראים לסדר בעיר. ברחובות הופיעו בחורים יהודים חמושים באקדחים ומוטות ברזל שפטרלו בעיר יומם ולילה ומנעו את הפוגרום.

פעם בשעת הפגזה קשה, נפל פגז על בית הכנסת ופרצה דלקה. האש אחזה בספסלים ולהבות אש ועשן תמרו מהבנין. המונים עמדו ברחוב בהרגשת אי־אונים. והנה הופיעו ה"נלאטשיקים", קפצו לבנין הבווער והוציאו את כל ספרי התורה בזה אחר זה. ובכן, גם ה"נלאטשיקים" שבאודיסה היו מלאים מצוות כרימון.

התקופה הראשונה של מגורינו באודיסה

משך שהותינו באודיסה מתחלק בזכרוננו לשתי תקופות — הראשונה מאז באנו לעיר ועד מלחמת העולם הראשונה (1914) והשניה מ־1914 עד בריחתנו מרוסיה בשנת 1921.

בתקופה הראשונה עוד לא היה בדירות שלנו חשמל. מנורות נפט האירו את החדרים בלילות. פנסי הגז ברחובות הודלקו ע"י איש שהיה עובר בערב עם כלונס ארוך ומדליק את הפנסים בזה אחר זה ; האוטובוסים בעיר היו רתומים לסוסים — קראו להם קונקי (מהמלה "קון" — סוס). באותה עת התקיימה בפארק באודיסה, התערוכה העולמית. ההורים לקחו אותי ואת חיה'ני לראות את התערוכה. התרשמנו מאד מהנסיעה

"בעגלה ללא סוסים". אנחנו ועוד כמה ילדים ישבנו במונית שהסיעה אותנו סביב התערוכה עד שחזרה למקום שם חכו ההורים ופניהם מביעים התפעלות וחרדה.

דבר שני שנחרט בזכרוני בבקור בתערוכה היה מגדל גדול בצורת מיחס. עלינו במדרגות והתישבנו בראש המיחס סביב קומקום ענקי. ישבנו ושתינו תה ולפנינו מראה העיר והים.

מהמאורעות של תקופה זו, זכורה לי חגיגת היובל לבית רומנוב. ב-1912 חגגה רוסיה יובל 300 לעלייתה למלוכה של משפחת הצארים — משפחת רומנוב, שראשון בניה — אלקסי — הוכתר ב-1612. באותה שנה נזדמנה המשפחה המלכותית לאודיסה בדרכה מבקור בבוקרשט אצל המלך הרומני — שהיה קרוב המשפחה — אל עיר המלוכה פטרסבורג. חיה'ני ואני — דומני שרק אנו מבני המשפחה — הלכנו לראות את ירידת הצאר ומשפחתו מן הספינה שהביאה אותם מקונסטנצה אל הרכבת שתביא אותם לפטרסבורג. על הרציפים עמדו צפופים המונים שצפו בדריכות. הספינות הרבות בנמל קושטו בפנסים צבעוניים שאורותיהם השתקפו רוטטים במי הים. פתאום נשמעו תרועות שמחה — המשפחה עברה על גבי השטיח מהאניה לרכבת, מהלך של דקות מספר. מן הקהל נשמעו קריאות: "הנה המלך", "הנה המלכה", "הנה טטיינה", "הנה יורש העצר". גדולה היתה ההתרגשות וקריאות הידד. הרכבת זזה. ההמון התפזר גם הוא. כל אחד נסה לקחת עמו דבר מה למזכרת — חתיכת הסרט, פרח או דגלון.

כעבור שש שנים נרצחה כל משפחת רומנוב. ומי יודע אם בין הרוצחים לא היו גם כאלו שהריעו לה ב-1912.

ת מ ה

כשעברנו לאודיסה עברה עמנו גם תמה שהיתה המבשלת שלנו בהוצאלעס. תמה שהתאלמנה בצעירותה ועל צווארה היו שני ילדים, היתה אשה מכובדת. קודם להוצאלעס גרה תמה בטריסק שם התפרנסה בכבוד מבית הארחה בו התארחו החסידים שבאו לטריסק לראות את הרבי. היא החזיקה מנין בביתה — "המנין

של תמה". אחרי הדליקה, שבה נשרפה כליל חצר הרבי, חדלו החסידים לבא לטריסק ונשארה תמה ללא פרנסה. לכשהגיעה לפת לחם החליטה תמה לעזוב את טריסק, שכרה עגלה — ומבלי שיודע לאיש על חומרת מצבה נסעה אל הסבא ר' מרדכי זיסי להוצאלעס וספרה לו על מצבה. אמר לה סבא: "השארי כאן ותבשלי לחסידים ולנו". נשארה תמה בהוצאלעס כטבחית בבית הסבא והסבתא.

כשאמא התחתנה עברה אלינו תמה, שכן אמא היתה בת שבע-עשרה ולא היתה בקיאה בבישול, וכשעברנו לאודיסה עברה כאמור תמה אתנו.

לתמה היה בן בהוצאלעס, שהיה לו משק משלו. אשתו היתה באה תכופות על-מנת למכור עופות וביצים בשוק באודיסה, והיתה מתגוררת בביתנו. באחד מביקוריה ילדה בביתנו תינוק מת. תמיד היתה עטופה במטפחת גדולה, מביאה הרבה צרורות וסלים ולא ניתן היה להבחין מתי היתה הרה ומתי לא.

אחרי שגדלה משפחת הבן, בקש הוא מאמו שתבא לגור אצלו ותסייע בטפול הילדים ובאחזקת המשק. תמה הססה אך בסוף הסכימה. לאחר שעברה קבלנו מבשלת אחרת. חלפו רק חדשים מספר ותמה הופיעה שוב ואמרה: "חזרתי מפני שהתגעגעתי לילדים שלי". אני נוטה לחשוב, כי זו היתה הסיבה האמתית, א"כ יתכן גם, כי לא הסתדרה עם כלתה. תמה היתה אצלנו כאחת המשפחה וקראנו לה גם תמה'ניו. כשהיתה חוזרת מהשוק עם שני סלים מלאי כל-טוב היינו רצים לקראתה לקחת ממנה את הסלים. היא היתה אומרת: "בואו צפורים שלי וקחו ממני את הסלים ותקלו עלי".

כשאמא או אבא היו גוערים בי, הייתי אומרת: "אלך ואספר לתמה". היא לא נתנה לנו להכנס למטבח — "פה לא מקום בשבילכם", היתה אומרת, "לכו ללמודיכם". לאחר שהקומוניסטים השתלטו על אודיסה ולא היה יותר מה לאכול חזרה תמה אל בנה להוצאלעס.

אודיסה עד מלחמת העולם הראשונה

החיים באודיסה היו שונים מאד מאלו שבהוצאלעס או שב־שטפנשטי. לעומת החצר והמרחבים הצטמצמו החיים באודיסה בין כותלי הדירה. אך עד מהרה נתחבבה עלינו העיר. יפים היו הטיולים בבולוור ובפארק, מרהיב היה מראה הים על האניות שבו, נפלאים ומושכים את העין היו גם חלונות־הראווה של החנויות ברחובות אודיסה הראשיים.

בקיץ גרנו, משך חדשים אחדים, ב"דצ'ה" — מעון קיץ בתוך גן יפה על שפת הים. אכלנו על המרפסת, התנדנדנו בנדנדות תלויות על העצים, ובכל יום הלכנו להתרחץ בים. בערב היה אבא בא מהעיר ומביא לנו מעדנים ותמה היתה מגישה את ארוחת הערב על המרפסת שהיתה מוארת במנורת נפט ירוקה. והיו שנים שבמקום לקחת "דצ'ה" נסענו לבקור אצל הסבתא בשטפנשטי ואצל הסבא ביאססי.

מתקופה זו אני זוכרת גם את הבקור אצל הדודה רוזה בקישינוב. אחרי שהדודה התחתנה עם הדוד שבתאי שור, הם גרו בקישינוב, עיר מגוריה של כל משפחת שור, אך מדי פעם היתה הדודה באה לאודיסה לבקור.

פעם, שעה שבקרה בביתנו הזמינה אותי הדודה לבא אליה לקישינוב — הייתי ילדה חלשה ואולי חשבה הדודה ששנוי מזג האויר והסביבה יחזקו את בריאותי.

נסענו לרכבת בכרכרה ועמנו כמה מזוודות ובובה גדולה. כשרצה הסבל לשים את המזוודות על המדף שמעל למושב ליד החלון ראה שלידו עומד בתא עוד סבל שגם הוא רוצה באותו מקום בשביל המזוודות שהוא נושא.

אמר הסבל השני: "גברתי היא אשת גנרל והיא רוצה לשבת על יד החלון".

השיב הסבל של הדודה: "וגברתי היא אשת גנרל רומני וגם היא רוצה במושב על יד החלון".

כנראה שהגנרל הרומני היה חשוב יותר שכן הדודה קבלה את המקום.

דירת הדודה בקישינוב היתה נוחה מאד וסדורה בטעם טוב. זכורני שצבע הפרקט היה כצבע הרהיטים.

ישנתי יחד עם הבת הקטנה — יבוצ'קה (חוה־גיטעלע) ועם הניאני שלה בחדר הילדים. בכל בוקר יצאנו — הניאני, יעוואצקה, ואני לטייל בגן העיר ואחרי הצהרים היתה הדודה לוקחת אותי אתה העירה וקונה לי מתנות וממתקים. כעבור שבועות אחד־דים — למרות כל הפנוק שפנקה אותי הדודה — התחלתי להתגעגע הביתה. במקום לומר לדודה שאני רוצה לשוב הביתה, כתבתי מכתב טפשי להורי ובו שיר רוסי — שתוכנו היה בערך כך: "פה טוב להתפנק, לבלות במקום זר, אך לחיות פה ולהשאר איני רוצה ואיני יכולה".

הדודה קראה את המכתב, חייכה ואמרה לי: "ולמה לא אמרת לי כי את מתגעגעת ורוצה לשוב הביתה?" עניתי לה: "הייתי בוכה בלילות מגעגועים". הדודה הרגיעה אותי ולמחרת החזירה אותי הביתה לאודיסה.

הבקורים ברומניה לפני מלחמת העולם הראשונה

ש ט פ נ ש ט י

נסיעות הקיץ לבקור ברומניה היו לנו הילדים להרפתקה נפלאה. נסענו ברכבת מאודיסה עד יאססי, אחרי שעברנו את הגבול באוגני, שם עשו את בדיקות הדרכונים והמזודות.

מיאססי נסענו ברכבת אחרת עד טרוששטי — תחנת הרכבת שהיתה במרחק שעתים משטפנשטי — שם חכתה לנו הסבתא. מיד שנכנסנו לכרכרה של הסבתא קבלנו ממתקים וצעצועים. בחצר שבשטפנשטי כבר היתה מוכנה עבורינו דירה מסודרת בנוחיות ובטוב טעם.

היתה הסבתא מביאה אותנו, את הילדים, לחדר שלנו, פותחת את הארון והנה הוא מלא שמלות ולבנים רקומים בידה. שטפנשטי היתה עבורנו פנת קסמים. חדשי הקיץ שבילינו שם, עברו כבגן עדן. הסביבה היפה, האוכל המצוין, הרחצה בנהר הפרוט — שעל שפתו הקימו בכל פעם אוהל מלתחה — לכל זה היה טעם מיוחד. הסבתא דאגה להנעים לנו את החופש.

אך עיקר התענוג היה בכך שאבא היה אתנו כל הזמן — לא כן בדצ'ה שאליה היה בא רק בערב — והיתה לי הרגשה שכאן גם אבא הוא "ילד", חסר דאגה. כאן יש לו אמא העוזרת ונושאת יחד אתנו בעול הדאגות השונות.

ה ס ב ת א ש ר ה - צ פ ו ר ה

הסבתא שהתהלכה וסדרה את כל ענייני הבית, היתה יפה ושקטה ואיש לא ידע, כי מתחת לבגדיה היפים יש לה פצעים פתוחים.

זמן רב סבלה הסבתא ממחלת עור שעינתה אותה. עד שנסעה יחד עם הדודה רוזה לגרמניה ולאחר שכל התרופות לא הועילו, הסכימה הסבתא לטפול החדש (אז) בקרני רנטגן. ההקרנה הבריאה את העור, אך בכמה מקומות גם גרמה לכוויות מדרגה ג' — כל העור נשרף והבשר החי היה מגולה. היום משתילים עור במקרים כאלה. אולם אז, היו רק מורחים משחה וחובשים את הפצע.

בהתנהגותה של הסבתא לא ניכר היה הכאב והסבל שגרמו לה הכוויות. היא היתה מתהלכת כמלכה ומטפלת בכל, אך ברגעים שגבר הכאב היתה קוראת לי לחדרה והייתי מחליפה לה את תחבושתה.

בית הסבא ביאססי

בנסיעות הקיץ לרומניה היינו מבקרים גם אצל הסבא ר' מרדכי־זיסי והסבתא חוה־גיטלה ביאססי.

לסבא ביאססי לא היתה "חצר". היתה לו רק דירה צנועה ובה בית־כנסת וחדרי מגורים לבני המשפחה. לעומת הודה של שטפנשטי היתה כאן הקדושה, הצניעות והפשטות של הסבא זצ"ל וטוב־הלב וחכמת־החיים של ה"סבתא הקטנה". בבית־הכנסת היה יושב ברגיל, ר' הרשל הגבאי ולומד גמרא.

ר' הרשל היה איש גבוה, בעל הדרת־פנים ולו זקן לבן ארוך. אנשים ונשים שבאו לסבא עם בקשותיהם ודאגותיהם, היו נכניסים ישר לבית הכנסת ור' הרשל היה כותב לכל אחד ואחד "פתק" עם שמו ובקשותיו.

מבית־הכנסת היו נכנסים לחדר הסבא. על יד הדלת היה עומד חיים־ברוך ומכניס את הבאים לחדרו של סבא.

חיים־ברוך שהיה המשמש של הסבא. היה מנקה את בית־הכנסת ואת חדרו של סבא, ומלווה אותו לכל מקום ומקום שהיה הולך. היה הסבא אומר: "למה צריך אני שילוו אותי תמיד? וכי תינוק אני שצריך שישמרו עליו? אלא שכדאי לו לבן אדם שידע כי תמיד יש עין פקוחה עליו".

חיים־ברוך היה "עם הארץ" — שכן הסבא לא היה מסכים

להשתמש בתלמיד חכם. וחיים-ברוך כ"עם הארץ" טפזסי היה מתבל את דבריו בפסוקים משובשים ואוהב גוזמאות. כאשר נודע לחיים-ברוך כי חיה'ני ואני סיימנו את התיכון במדליות של כסף — שבימי המלחמה היו רק רשומות בתעודה — היה מתפאר לפני כולם ואומר: "הראיתם את המדליות של כסף שקבלו הבנות של אביגדור'ל?" ומראה בידיו — "חתיכות כסף כאלה".

הסבא ר' מרדכי-זיסי

הסבא היה מתפלל בחדרו ומאריך בתפילה ויתר הזמן היה לומד או מקבל את החסידים שבאו עם בקשותיהם. כל השבוע היה הסבא אוכל בחדרו לבד והבנים והבנות אוכלים עם הסבתא בחדר האוכל. בשבת היו הבנים מסובים עם הסבא בחדרו והבנות עם הסבתא.

כל ימי השבוע היה הסבא אוכל את אותם המאכלים מדי יום ביומו. גם בשבת היו המאכלים וסדרם קבועים, אך אם קרה המקרה וחל איזה שנוי בסדרי הסעודה, נעשה השנוי קבע. סבא היה לבוש מעיל שחור ארוך, ומכנסיו היו נעוצות במגפיו. בשבת לבש מעיל-משי שחור ושטריימל. גם הליכותיו של הסבא עם אנשים היו בפשטות.

אתנו, הנכדות, היה הסבא מדבר בחיבה ופעמים רבות היה שואל על לימודינו. מאד אהבנו אותו על שלא נהג בנו ריחוק.

החגים

בראש-השנה נמשכה תפילת העמידה של הסבא למעלה משעתים והקהל המתין לו עד שיסיים. התפילה כולה היתה נגמרת בשעה ארבע או חמש אחה"צ. ביום-הכפורים היו פני הסבא מאירים באופן מיוחד. הוא היה אומר: "ישנם שני ימים בשנה שבהם אין האיש זקוק לאוכל — ט' באב ויום הכפורים. תשעה באב הוא יום כה שחור — מי יכול לאכול בו? ויום-הכפורים הוא יום כה מלא אור — מי זקוק בו לאכילה?"

בשמחת-תורה היה בית-הכנסת והמרפסת שלידו מלא וגדוש באנשים, נשים וטף שבאו מכל בתי הכנסת שביאססי. הסבא היה רוקד עם ספר תורה קטן בזרועותיו וראשו מכוסה טלית עם עטרת-כסף כבדה. בסך הכל רקד הסבא עשרה רקודים. התלהבותו הדביקה את הסובבים והקהל המחושמל מזמר ומרקד סביבו. ההקפות היו נגמרות אחרי חצות. בכל שנה ושנה נהרס תנור הלבנים הגבוה שבבית הכנסת מעוצ-מת הרקודים; לפעמים החלה גם המרפסת להתמוטט ואת שניהם היו מחזקים אחרי החג. לאחר שהסתלקו האנשים היה הסבא מסיר את הטלית שהיתה רטובה מזיעה, נח שעה קלה ומיד היה מקדש ומיסב לסעודה כשפניו מאירים והעיפות אינה ניכרת בו. גדולה היתה דבקותו של סבא בהי"ת ותורתו, והיא שנתנה לאיש החלש הזה את הכח העצום שנתגלה ברקורדיו.

דברים מפיו של הסבא

בהיותנו ביאססי ספר לנו הסבא זצ"ל את הספור הבא: "פעם ספרו לצדיק אחד (שכחתי את שמו) על איש פלוני היושב בתענית כל הימים מלבד בשבתות. שאל הצדיק על אותו אדם כיצד הוא מתנהג. ספרו לו כי הוא כלוא בביתו ומפני חולשתו הוא שוכב כל הימים במטה. והוסיפו, כי רק בערב שבת מוציאים אותו מהבית ונושאים אותו לטבול במקוה לכבוד השבת.

שאל הצדיק: ומה קורה בזמן שהוא מובא למקוה? אמרו: כאשר הוא עובר בשוק עוזבים כל האנשים את עסקיהם ורצים להסתכל ב"קדוש" ולזכות במבט ממנו. אמר הצדיק: אין האיש הזה מתקיים אלא בכח הנאת הכבוד שחולקים לו בשעה שהוא עובר בשוק. והנה קרה מקרה, ויום הששי היה יום של חג. השוק היה ריק, החנויות סגורות ובשעה שהעבירו את האיש מהמקוה — לא באו בני אדם אל מיטתו. כאשר הביאו אותו הביתה, מצאוהו מת".

שוב דבר ששמענו מהסבא זצ"ל: "מנהגו של עולם, שכל דבר נולד קטן ובמרוצת הזמן הולך וגדל, מלבד רחמנות, שהיא גדולה מתחילה, והולכת ופוחתת עם הזמן".

והנה פירוש: "מצוה גוררת מצוה, עברה גוררת עברה". מצוה גוררת ("א שלעפענדיקע מצוה") גם היא מצוה. עברה גוררת ("א שלעפענדיקע עברה") גם היא עברה.

סיפור החשמלאי

בימים אלו (1978) פגשתי בתל אביב בחשמלאי שספר לי כי לפני כארבעים שנה היה גר ביאססי ועסק בחשמלאות. כשהתקין חשמל בדירות היה מעביר רק חלק מחוטי החשמל דרך המונה, ובכך פטר מתשלום חלק מכמות החשמל שנצרכה. והנה קרה מקרה, הגנבה נתגלתה. והאיש היה צפוי לעונש חמור. מה עושה יהודי ברומניה, כשבאים עליו צרות? הולך לרבי. בא האיש לסבא זצ"ל וספר את אשר קרה לו.

אמר לו הסבא: "הלא פעם תעלה לארץ-ישראל, שכן צריך כל יהודי לעלות פעם ארצה. אם תבטיח לי כי בארץ ישראל לא תעשה עסקים מעין זה, אברך אותך שתזכה במשפט" וכך היה, האיש נפטר מעונש חמור ועלה ארצה, עכשיו הוא גר בתל-אביב ועוסק עדיין בחשמלאות. אני מקווה שהוא שומר את הבטחתו לסבא זצ"ל.

יוסינקה אחי זוכר את הסבא ר' מרדכי-זיסי הרבה יותר ממני, שכן הוא היה ביאססי עם הסבא זצ"ל עד יומו האחרון. והנה זכרונותיו בלשונו:

את הסבא הכרתי היטב, כי נשארתי כאחרון הזכרים בביתו. בפסח האחרון ספר סבא בשם סבו המגיד מטולנא, דברי חידוד על "זכר למקדש כהלל". המגיד מטריסק ספר בשם אביו, ר' מוטלה מטשרנובל, על בחירת מלמדים לשמונה בניו. "מלמד דרדקי צריך להיות חסיד, מלמד גמרא ופוסקים צריך להיות ליטבק (ליטאי) ואפילו מתנגד, כי הם חריפים, ומלמד חסידות וקבלה צריך שוב להיות חסיד, זהו סוד ה'כורך': שתי מצות ובאמצע מרור".

על הפסוק "ההופכי הצור אגם מים" דרש: "אם יהפכו את המילה "הצור" יקבלו המילה "רוצה". אם יבא הרצון לפניו יתברך, יתגשם אג"ם מ"ם שהם ראשי תיבות "אבדו גוים מארצו" "מגדול ישועות מלכו". הסבא זצ"ל מיעט בדברים, אך מה שאמר היה מלא חן והומור. פתגמים אלו מדגימים יפה את דרך מחשבתו של הסבא ר' מרדכי-זיסי זצ"ל — יש בהם טהרת נפש, פשטות וחרון.

את איציניו — בן הזקונים, אהב אהבת נפש, וכשעלה איציניו ארצה וקבע את מקום מושבו בתל-אביב, אמר הסבא: "זה לא תל-אביב, זה תל-אביו".

בשעותיו האחרונות היה מחוסר הכרה, אך מלמל בלי הפסק, הטיתי אזני לפיו — היו אלה פסוקי דזמרא.

יהודי רומניה

יהודי רומניה לא הצטיינו בלמוד התורה, אבל היתה בהם אמונה תמימה; הם כבדו תלמידי חכמים וחזקה היתה בהם אמונת צדיקים.

באחד מביקורינו אצל הסבא ביאססי דפק מי שהוא בדלת בית הכנסת באמצע הלילה. ר' הרשל הגבאי פתח את הדלת והנה לפניו ר' יצחק בעל המאפיה שאמר: "נא להעיר את הרבי תיכף ומיד. צרה גדולה, הכל בוער, פרצה דליקה גם במאפיה וגם בבית החרושת. נא להעיר את הרבי. אין זמן". שאלו אותו: "קראת כבר למכבי האש?" ענה: "לא, עוד לא הספקתי, רצתי ישר הנה".

גדולה היתה אמונתו של האיש הפשוט הזה בכח תפילתו של סבא זצ"ל.

לפני זמן קצר פצעתי את רגלי והלכתי לבית-החולים "שערי צדק". אחרי שהרופא בדק אותי שאלנו אותו מתי עלה ארצה ומהיכן? סיפר שעלה שנתים קודם לכן מרומניה, הוא אמנם יליד שטפנשטי, אך את לימודי התיכון והאוניברסיטה עשה בבוקרשט, והוסיף: "עוד זכיתי להכיר את הרבי הקדוש ר' מתתיהו משטפנשטי".

כשסיפרתי לו שאני נכדתי הוציא את ארנקו והראה לי את תמונת הסבא זצ"ל. והוסיף: "את התמונה הזאת אני נושא תמיד אתי. ובכל שנה אני נוסע לתל-אביב להתפלל על קברו ביום היאהרצייט (עצמותיו של הסבא הועלו לישראל).

ובכן, בלב האיש הזה שגדל ולמד ברומניה הקומוניסטית שמורה עדיין אמונת הצדיקים של יהדות רומניה.

לפני מלחמת העולם הראשונה לא היו ביאססי עדיין מים בבר-זים. מים היו קונים משואב-המים (דער וואסער-טרעגער). האיש היה מוליך חבית-מים גדולה בעגלה רתומה לסוס והיה ממלא ממנה שני דליים שאותם נשא במוט על כתפיו והביא אותם לדירות.

האיש היה כה עני שלשלושת בנותיו היה רק בגד אחד ורק זוג נעלים אחד. נושא-מים זה היה בא יום יום לבית הסבא וממלא את חבית המים שעל יד המטבח. אחרי כן עלה ומילא את חבית המים לרחצה בחדרים, ואת החבית של בית הכנסת. את שכרו קיבל האיש על-פי מספר החביות שמלא, אך הוא סירב לקבל תשלום תמורת המים שהביא לבית-הכנסת.

כזו היתה מדת גמילות חסדים של יהודי רומניה.

נסיעות הקיץ שלנו לשטפנשטי ויאססי נפסקו עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

באחד מבקורי הקיץ שלנו ביאססי נולדה אחותי מלכה (ליאלי) ובאותו קיץ נולדה בשטפנשטי בת לדודה רוזה חוה-גיטל (יבוצ'קה).

אודיסה 1914—1917

בשנת 1914 עברנו לגור בדירה חדשה ברוחב מאלא-ארנאוטס-קיה שהיתה יותר מרווחת ויותר נוחה והתאימה למשפחתנו שגדלה. בדירה זו כבר היה חשמל. באותה תקופה הופיעו בעיר גם החשמליות הראשונות (אלקטריצקי) במקום "הקונקי" (מר-כבות רתומות לסוסים). בעתון היומי "חדשות אודיסה" היה טור יומי "ההשתובבויות של החשמלית" — פעם התהפכה ה-חשמלית, פעם דרסה כלב, פעם עלתה על עגלה ונהרג העגלון וכו'.

ר' וולף כץ

כאמור למדנו אז, אני וחייה'ני אחותי, למודי חול על-פי תוכנית של בית-ספר תיכון אצל המורה קרולינה אברהמובנה. היא היתה בת למשפחה דתית אמידה ; אמה היתה גרושה וגרה יחד עם בתה אצל אביה ר' וולף כץ שהיה מדקדק במצוות ובגמילות חסדים. ר' וולף היה מהקנטוניסטים — החטופים. בגיל חמש לוקח מביתו ויחד עם עוד ילדים יהודים הועבר לרוסיה המר-כזית, שם נמסר עם עוד שני ילדים יהודים לאיכר רוסי. האיכר היה מכריח את הילדים מדי בוקר לכרוע ברך לפני תמונת ה"מדונה". מה עשו הילדים ? קבעו מסמרים ברצפה לפני התמונה וברכיהם שתתו דם בכל פעם שכרעו עד שחמל האיכר על "היהודים הקטנים" וחדל להכריחם לכרוע לצלם. כשהכרנו את ר' וולף, היה כבר זקן מופלג. היו לו 3 בנים — כולם גבוהים וחסונים כארזים, וכולם שוחררו מעבודת הצבא. הא כיצד ?

כשהיה הבן הבכור צריך להתיצב לצבא, נסע אתו ר' וולף לר' יצחק פרידמן האדמו"ר מבהושי (הסבא של אמא) לבקש שהרבי יתפלל על שחרור בנו מעבודת הצבא. ברך האדמו"ר את הבחור ואמר: "לא יקחו אותך, הלא חגר אתה"!

התפלל הבחור על דברי הרבי אך לא אמר דבר.

כאשר התייצב הבן לבדיקה רפואית בצבא, אמרו לו לצעוד, כשהחל צועד, ראה בעיני רוחו את הרבי מתגלגל על הרצפה. נסה לדלג ולפסוח כדי שלא ידרוך על הרבי. ראו הרופאים את הלכו המשוונה ופסלו אותו כחגר מעבודת הצבא.

כשבא תורו של הבן השני נסע אתו ר' וולף לסבא ר' מרדכי־זיס. ברך אותו הסבא ונתן לו מטבע שישמור עליה ולא יפרד ממנה. כשבא הבחור לבדיקה אמרו לו להתפשט ערום ולהכנס לחדר הרופאים. התפשט הבחור וכדי שלא יפרד מהמטבע שם אותה בפיו. נכנס לחדר הרופאים ועשה כל שאמרו לו לעשות אך כשהתחילו לשאול אותו שאלות היה דבורו משונה מחמת המטבע שבפיו. אמרו הרופאים: "עילג הוא", ופסלו אותו לעבר־דת הצבא.

למודי החול של חיה'ני ושל

קרולינה אברהמובנה למדה אותנו את כל לימודי התיכון — ספרות, היסטוריה, מתמטיקה, גאוגרפיה וכו' מלבד גרמנית וצרפתית להן היו לנו מורות מיוחדות.

עוד לפני שנסענו לשטפנשטי ידעה כבר חיה'ני לקרא רוסית (וגם להתפלל בסדור), אך בזמן שהותנו בשטפנשטי שכחה חיה'ני הרבה מלמודה. כשחזרנו לרוסיה היתה חיה'ני צריכה לחזור על מה שלמדה ואני הייתי צריכה להתחיל. ככה התחלנו ללמוד יחד בבית ואחרי כן בגימנסיה ולבסוף גם באוניברסיטה.

החיים באודיסה בתקופה השנייה

ברם, חיה'ני תפסה את הדברים יותר בקלות ואני "רדפתי" אחריה. לשתינו היה חדר משותף ליד חדר האורחים, שם הכנו

יחד את השעורים, שם קראנו את אותם הספרים. היינו מטייל-
לות ביחד והולכות בצוותא לתיאטרון.

החיים באודיסה באותה עת היו מלאי עניין. בחורף כוּסְתָה
העיר מעטה שלג למשך חדשים. הכל הלבין. מקסים היה מראה
השלג הלבן, הנוצץ בשמש, המכסה את הגגות והעוֹטֵף את הע-
צים. על הכבישים הלבנים גלשו מזחלות נמוכות, רתומות
לסוסים מכוסים רשתות צבעוניים עם פעמונים מצלצלים. נעים
היה לגלוש במזחלת עטופים במעיל חם ומכוסים בשמיכת פרווה
כשהכל נוצץ מסביב.

החורף היה עונת האופרה, הבלט והקונצרטים. חיה'ני ואני
היינו מוכנות לעמוד שעות בתור על-מנת להשיג כרטיס לאופרה
או לשמוע זמר מפורסם. היו מרתקות המחזות של צ'חוב שהוצגו
על-ידי תיאטרון מקייב. בגיל 8 שמענו את יישה חפץ. בקור
באופרה או בהופעות בלט היה יום חג עבורינו.

אך גם בבית היה נעים בחורף. נעים היה לשבת מול האח
הרוחש גחלים בוערות ולקרוא בספר. לחיה'ני שהיתה בעלת
דמיון היה הבקור בתיאטרון חויה עמוקה. גם כשקראה ספרים
היתה מזדהה עם גבוריהם. חיה'ני קראה יותר ממני, הצליחה
מאד בלמודים והתקדמה בקלות. היא נחונה בתפיסה מהירה
ובהגיון נפלא — והיתה התלמידה הטובה ביותר בכיתה ב-
מתימטיקה.

ס פ ר ה ש ב ת

במשך השבוע קראנו ספרים ברוסית, אך בשבת שאסור היה
לקרא רוסית, קראנו ספרי אידיש. בכל יום ששי היינו הולכות
לחנות הספרים של שיכמן שהיה יושב ומעין בספר או שוכב
ומנמנם על ספסל העץ בלי מקטורן עם ציציות מבצבצות. בחנות
בין ארונות ספרי הקודש היה ארון אחד של ספרי חול באידיש.
בארון זה היינו מחפשות לנו ספר לשבת. את הספר שקראנו
במשך השבת או השבוע שאלחריה היינו מחזירות ביום ששי
הבא ולוקחות ספר חדש.

הזכרונות של הרבנית שרה'ני פרידמן

לפני שנים מעטות (ב-1978) פגשתי את שרה'ני מזנקוב ע"ה סמוך למותה. גופה היה כבר תשוש אך שכלה היה בהיר. היא נזכרה בימים שהתארכה בביתנו בזמן מלחמת העולם הראשונה; זכרה כמה יפה היתה אמא וכיצד היתה לבושה. על אבא אמרה שהיה צדיק אמיתי: "ראיתי הרבה צדיקים בחיי, אך הוא היה צדיק אמיתי". עוד נזכרה שפעם כששמע אבא שדברנו רוסית בשבת, אמר לנו: "היום שבת, לא מדברים רוסית" ועברנו תיכף לדבר אידיש.

ועוד נזכרה שבמוצאי שבת אחד, ישב אבא ועיין בספר וכשנכנסנו סגר את הגמרא ואמר: "אמרו מה רציתם לשאל", והמשיך לדבר אתנו.

עד שנכנסנו לגימנסיה לא היו לחיה'ני ולי חברות. אהבנו לשבת בבית ולקרא; קראו לנו — "יושבות בית" — "דומוסדקי". חיה'ני, אני ונחום-אהרני נולדנו בהוצאלעס, ליאלינקה נולדה ביאססי, פולינקה נולדה בדירה הראשונה באודיסה ויוסינקה נולד בדירה השניה.

משפחת ר' אהרן שור

אחרי השותפות הכושלת עם מ.ב. החליט אבא ז"ל להכנס בשותפות רק עם בני משפחתו. בקישינוב גרה משפחתו של ר' אהרן שור שאת קרבתה המדויקת אלינו אינני יודעת. לר' אהרן היו ששה בנים ושתי בנות. שבתאי, אחד הבנים, היה בעלה של הדודה רוזה — גיסו של אבא. למשפחה זו היה רכוש רב — חנויות, בתים ואפילו טחנת קמח בבסארביה. זו היתה משפחה מכובדת שנודעה בעושרה ובצדקתה. הגב' רחל שור — אשתו של ר' אהרן היתה נוהגת לקנות בד ולהושיב תופרת לתפור לבנים ובגדים לכלות עניות.

ה ח נ ו ת

לכשהחליטו משפחת שור לעבור לאודיסה ולפתוח שם חנות אריגים, החליט אבא להצטרף כשותף. תכנון הבנין וסדור החנות התחילו עוד לפני שהמשפחות עברו לגור באודיסה, ולכן, כל המלאכה נעשתה על ידי אבא ז"ל.

בחנות שהיתה אחת הגדולות והיפות שבעיר היו ג' קומות. בקרמת המרתף היו כלי מיטה — סדינים, ציפיות, שמיכות, וכלי שולחן — מפות, מגבות וכו'. בקומת הקרקע היו אריגים — צמר, משי וכותנה למכירה קמעונית, ובקומה השניה היו אריגים מכל המינים למכירה סיטונאית. שם גם היו משרדי ההנהלה והבלרים.

כשנפתחה החנות היה לכל אחד מהשותפים תפקיד מיוחד בנהול העסק, אך את המשכורת לעובדים — בחנות עבדו כ-60 איש — שילם בכל חדש שותף אחר. אע"פ שהמשכורות היו קבועות היו כולם מצפים לחודש שבו יהיה תורו של אבא לשלם; זאת שמעתי מנכדתה של סימה שעבדה בחנות. למרות שבחנות הועסק לבלר מדופלם שהיה מנהל את התכרות, היה אבא עובר על המכתבים, מסגנן ומתקן אותם. החנות פרחת והתקיימה עד שהעיר נכבשה על ידי הקומוניסטים.

א ב א ו מ ד ו ת י ו

אבא ז"ל היה מקיים "מדבר שקר תרחק" — פשוטו כמשמעו. פעם הלכו אבא ואמא ברחוב ופגשו באיש שנתן להם שלום והחזירו לו שלום. עמד האיש ודבר עם אבא. דבר מה שדבר ולבסוף אמר: "ובכן, אתה הוא אדון שור בעל החנות הגדולה"? השיב לו אבא: "לא, אני אחד השותפים בחנות זו". כשחזרו הביתה, שאלה אמא: "למה היית צריך להדגיש שאתה רק אחד השותפים"? ענה אבא: "שקר זה לא רק אם אומרים דבר שאינו אמת. שקר הוא גם דבור שיכול להתפרש שלא לפי האמת".

אינני זוכרת שאבא היה גוער בנו. דבריו היו תמיד בשקט ובנחת וכשהוכיח אותנו וענש אותנו, ידענו יפה שזה מגיע לנו. אחותי ליאליה (מלכה) סיפרה לי כי רק פעמיים הרביץ לה אבא. פעם, שחקה בתרופות ועירתה תרופה מבקבוק לבקבוק. נכנס אבא הרביץ לה ואמר כי עליה לזכור כי מה שעשתה הוא דבר מסוכן ואסור.

פעם אחרת, שמע אותה אבא נשבעת. היכה אותה ואמר לה שאסור להשבע אפילו על דבר אמת.

אבא היה נזהר שלא להוציא מילה מגונה מפיו. פעם נחוס-אהרוני (שהיה עוד ילד קטן) עולל דבר מה. אמר לו אבא בגערה: "אתה ילד חכם".

"אתה בעצמך חכם" — השיב נחוס-אהרני שעדיין לא הבין עברית; "אתה פקח" — "אתה בעצמך פקח". "אתה יפה-פה" — "אתה בעצמך יפה-פה". "אתה קראסאויעץ (יפה-פה ברוסית)" — "ואתה" — ענה נחוס-אהרני — "צועני שחור (אין דו ביסט א שווארצער ציגאנער)". שכן הילד כבר הבין רוסית וכמובן גם אידיש, שהיתה השפה המדוברת במשפחה.

לימודי הקודש שלנו

אבא ז"ל לא למד אותנו תורה. לנחוס-אהרוני היה מורה פרטי — רב מפולניה שהיה גר בביתנו ולמד אותו למודי קודש, ובעיקר גמרא. הוא היה מטייל עם נחוס-אהרוני ומשוחח אתו ובשבתות היו אבא, נחוס-אהרוני והרבי משוחחים יחד בדברי תורה.

באותה תקופה — ראשית השלטון הקומוניסטי — היה עדיין יוסינקא ילד קטן. זמן קצר הוא למד בחדר שישד אבא באודיסה. ביאססי הוא למד תחילה עם מורה פרטי — יקותיאל שמו — שלמד את אבא בצעירותו. אבא אהב אותו מאד. אחרי כן למד יוסינקא גמרא בתלמוד-תורה ביאססי עד שעבר ללמוד בתיכון של הרב צירלסון בקישינוב, ששם למדו גם תורה. אותנו — את הבנות — היו מלמדים להתפלל בסדור ואחרי כן

הביאו לנו מורים לעברית. דינים לא למדנו ; את המצוות והדינים ספגנו מאוירת הבית, את הברכות אמרו איתנו אבא, אמא ותמה, ואת ה"שמע" למד אותנו אבא.

אמא

את ספורי החומש למדנו מפי אמא ז"ל. בכל שבת אחרי הסעודה היינו באות אל אמא שנחה אז במטתה, והיא היתה קוראת לפנינו את פרשת השבוע עם מדרשים מתוך ה"טאטש-חומש". הכל התעורר לחיים בקריאתה של אמא. ספורי האבות, מכירת יוסף ועליתו לגדולה, שעבוד מצרים וההליכה במדבר. כל השבוע חכינו לשבת הבאה והספורים נשמרו בזכרוננו.

אמא היתה מתפללת בכל יום וממנה למדנו כי תפילה היא תחנונים. גם את מידת הרחמים למדנו ממנה. היא מעולם לא הרביצה בנו ולא יכלה לשמוע ילד בוכה. היו מקרים שאמא עברה ברחוב וראתה אשה מכה תינוק. היתה עומדת ושואלת בתמימות: "אולי זה תינוק גנוב? היתכן שאם תכה את תינוקה?" לפעמים כשראתה מבוגר מכה ילד, היתה מתערבת ומבקשת מהאיש להניח לילד. ברור כי תכופות הסתיים העניין בחליפת דברים קשים בין המכה לאמא.

תורת אבא

ומה למדנו מאבא? ממנו למדנו תורת חיים. למדנו כיצד מתנהג יהודי מאמין בבית, במסחר, ובחברה. כיצד הוא מקבל את פגעי הזמן מבלי לאבד את האמונה, ושומר על צלילות דעתו ועל טוהר מידותיו. ראינו ממנו כי יהודי בעל אמונה יכול להתעלות מעל לצרות-השעה ולשמור על ערכי הנצח ועל-ידי-כך לא להשבר ברוחו.

תורתו של אבא היתה תורת חיים, הוא היה מקיים את המצוות בין אדם למקום ובין אדם לחברו בכל תחומי החיים — במשפחה, במסחר ובחברה.

פעם הסביר לי אבא ז"ל, כי אפשר אולי לעמוד על המהות

האמתית של נפש האדם דרך חיי ילדיו. יכול איש להתחסד ולהראות בעיני עצמו ובעיני סביבתו כצדיק וחסידי. אך אם אין תוכו כברו, ירגישו בזה ילדיו וכל מה שהסתיר יתגלה בחיי ילדיו. אך איש שהוא תמים בדרכיו באמת יעביר סגולות אלה גם לבניו. וגם אם ילדיו יבחרו בדרך שונה מדרכו, ישמרו את הסגולות היקרות של האב.

למודי החול שלנו

אבא ז"ל לא התנגד ללמודי חול. כאמור, הוא ידע שפות, והתעניין במדעים. אמנם למרות שנתן לנו חנוך כללי לא הסכים לשלח אותנו לבית הספר. הוא אמר: "עד שיעמדו על דעתם מוטב שאבחר אני את חברותיהם, ולא בית הספר". רק כשגדלנו ואבא חשב, כי התגבשה בנו השקפת-עולם דתית ואמונה כנה, הסכים לבקשותינו ולבקשת אחותו, לשלוח אותנו לכתת הבגרות בבית-הספר היהודי של ז'בוטינסקי-הקופ (אחותו של זאב ז'בוטינסקי) ואחרי כן, הסכים לשלח אותנו גם לאוניברסיטה.

בנות ציון

בשנת 1916 נכנסנו, חיה'ני ואני, לכתה ז' בבית הספר של ז'בוטינסקיה. בין התלמידות התארגן חוג ללמוד בעיות החברה היהודית. גם אנו רצינו להצטרף לחוג. שאלנו רשות מאבא שהתנה את הסכמתו, בתנאי שהאספות תהיינה בביתנו. כאמור, היה הדבר לפני מהפכת 1917 ואספות של למעלה מ-10 אנשים היו אסור-רות. מלבד תלמידות כתתנו השתתפו בחוג עוד צעירים וצעירות — אחים, חברים וחברות של התלמידות. נאספנו מדי שבוע בחדר האורחים שבביתנו ולמדנו על התנועות השונות בחברה היהודית. בדרך כלל סטודנטים הם שהרצו, או יותר נכון — עשו תעמולה

לכל מיני זרמים: סוציאליזם, בונד, דובנוביזם, טרטרואליזם או ציוניות. החברות התפלגו כבר מתחילה לשתי קבוצות, האחת נטתה לשמאל והאחרת — לציונות.

האספות נמשכו עד שעות מאוחרות. עפ"ר היו ה"מרצים" מדבר-רים, ואנו מאזינות. שכן לאמיתו של דבר לא היה ברור לנו בדיוק מה אנו מבקשות. כשנגמרו השיחות היו המשתתפות יוצאות אחת אחת ונזהרות מפני שוטר שיראה כי כמה צעירים וצעירות התאספו באותו הבית. חודשים אחדים לאחר שנוסד החוג פרצה ברוסיה מהפכת פברואר של שנת 1917 ובבת-אחת השתנו פני הדברים — היהודים נעשו אזרחים שווים-זכויות, כל ההגבלות הוסרו, רוסיה נפתחה לפני היהודים והאוניברסיטאות (שבהן שלט קודם "נומרוס קלאוזוס") ומשרדי הממשלה נפתחו לפני היהודים. ההתפעלות בין הצעירים היהודים היתה גדולה — דומה היה כי בעיותיה של יהדות רוסיה נפתרו ואין כלל צורך בתנועה יהודית. אלו שנטו לשמאל דרשו כי החוג יעסוק בסוציאליזם על מגמותיו השונות. החלו ויכוחים סוערים — שכן לטענתם, אנו בני הדור שעליו לעזור לקומם את רוסיה החדשה, עלינו לברר מה יהיה חלקנו בבנין הארץ המתחדשת, "ארצינו".

חלפו חדשים מספר ורוסיה ה"חדשה" החלה לגלות פנים חד-שות-ישנות ולא נעימות — בערים ובעיירות פרצו פוגרומים כנגד היהודים. סטרץ', אחד מחברי החוג שהיה סטודנט למתמטיקה, התנדב לנסוע לכפרים לשם הסברה בין האיכרים, אך ברוב הכפרים התקבל במטר של אבנים ורק בקושי הציל את חייו. ברור היה כי שום תנועה כללית לא תפתור את בעיות היהודים שנשארו זרים גם ברוסיה החדשה. הויכוחים בחוג שלנו נעשו יותר ויותר סוערים, ונמשכו עד מאוחר בלילה. לאחר כמה שבו-עות וויכוחים אינ-סופיים החלטנו ברוב-קולות להצטרף לתנועה הציונית. קראנו לחוג "בנות ציון" (על-אף שהיו גם כמה "בנים") והחברות שנטו לשמאל פרשו. לאחר שנקבעה מטרת החוג הת-חלנו ללמוד את תולדות הציוניות ועל החברות הוטל להכין הרצאות על התנועות המשיחיות, על חיבת ציון ועל נושאים דומים. אחותי חיה'ני הרצתה על התנועות המשיחיות. לאחר

שהתחילו החברות להרצות, הסתבר כי אין לנו ידע מספיק בתולדות עמינו על-מנת להבין את התנועות השונות, ואז החלטנו ללמוד תחילה את ההיסטוריה היהודית. את הקורס בהיסטוריה יהודית לימד סטודנט בשם טרוצקי.

ב ק ו ר ת ה מ ק ר א

את הרצאותיו התחיל טרוצקי מהתנ"ך ואת הרצאתו הראשונה הקדיש לבקורת המקרא. דבר שהביא את אחותי חיה'ני — הישרה והכנה — לפרוש מן הקורס. אני, לעומת זאת, רציתי להכיר את בקורת המקרא על-מנת להוכיח ולהוכיח כי שיטה זו אינה נכונה.

אמרתי לאבא, שאני בטוחה כי בקורת המקרא בשקר יסודה, אך רוצה אני להיות מסוגלת להוכיח זאת גם לאחרים — בבחינת "דע מה שתשיב לאפיקורוס". גישתי זו היתה אופיינית לבטחון העצמי המופרז שהיה בי בגיל צעיר זה. אבא ז"ל הרגיש בסקרנותי זו והחליט שמוטב שאעשה זאת תחת השגחתו. ובכן, אבא ז"ל נתן לי רשות להשתתף בחוג ואמר לי לפנות אליו עם הקרשיות שיהיו לי במהלך הלימודים. הוא נתן לי את ספר ההיסטוריה היהודית של ז. יעבץ והראה לי כי חכמינו ז"ל טפלו בכל הבעיות שבקורת המקרא באה, כביכול, לישב ותרצו אותן. הוא גם הדגיש בפני את היסוד האנטישמי שבשיטת וולהויזן, שרצה "לסדר את היהודים".

המשכתי להשתתף בחוג ובהתלהבות נעורים פניתי להוכיח את השקר שבבקורת המקרא. קראתי ספרים ומאמרים שאבא ז"ל נתן לי, שוחחתי עמו על הבעיות והשאלות שהציקו לי וכתוצאה מכך התחשלה בי האמונה בקדושת כל מלה שבתנ"ך וגבר בי החשק ללמד אותו היטב. נוכחתי לדעת, כי רק זה המכיר את פרושי חכמינו ז"ל יכול להוכיח את השקר שבפרושי הגויים. חושבני, כי השיחות עם אבא והמאבק נגד בקורת המקרא גרמו, לא רק להתבססות האמונה שלי, אלא גם להתבגרותי. כך אחז אבא בידי והנחה אותי בדרך החתחתים שבמסלול האמונה.

הנאום של אבא לרגל פתיחת האוניברסיטה העברית

בנאום שנשא אבא ז"ל בחגיגה שנערכה לרגל פתיחת האוניבר-
סיטה העברית על הר הצופים אמר בין היתר :

"האוניברסיטה העברית תקלוט את הנוער היהודי שאינו מוצא
מקום באוניברסיטאות של האומות. באוניברסיטה העברית
יבלה הסטודנט היהודי את שנות התבגרותו — בין יהודים.
האוניברסיטה העברית תוציא את מדע היהדות מידי הגויים
ותחזיר אותו לחכמי ישראל".

חוג "בנות ציון" המשיך את פגישותיו גם בתקופת השלטון
הקומוניסטי. החברות המשיכו להאסף בביתנו כל שבוע, ואני
הייתי רושמת דו"חות ושולחת אותם לחברות מחוץ לעיר.
הרבה אורחים שבקרו בחוג התרשמו מהאווירה הטהורה ומה-
רצינות שבחוג. נראה לי כי החוג הביא לבסוס ויצוב השקפותיהן
של החברות, והשפיע על מהלך חייהן.

חברות של "בנות ציון"

בין חברות החוג היו :

1. חיה הורוביץ (אחותי חיה'ני), שעלתה ארצה והיתה פקידה
בכירה במינהל "מקרקעי ישראל". היא המציאה שיטה
חדשה לרשום הרכוש הנטוש שעל רשומו היתה מופקדת.
2. חנה טברסקי (חנה'לה) — היתה במשך שנים רבות מורה
ב"כתות מיוחדות" בהצלחה רבה ואחרי כן ציירת בעלת
שם בארץ.
3. חנה מוטוליאנסקי (אבן-טוב) ראש למכון הסטטיסטיקה
בארץ.
4. אסתר הלפרין (שניאורסון) — חברה בועד הפועל, של "הס-
תדרות העובדים".
5. פריידקה (שולמית) ז'רנובסקיה — ממיסדי עין חרוד.
6. יפה אייזנברג — רואה חשבונות של הקבוצות.
7. ריבה פומרנץ. בנה היחיד נפל במלחמת סיני ובעקבות זאת

- הקדישה את חייה לטפול בילדים משותקים ונכים ויסדה ספריה על שם "דני" בנה עבור ילדים אלו.
8. שפרה אשמן (רפיניצר) ממיסדי ה"אוהל".
9. פרופסור שטרך — שהיה פרופסור למתימטיקה וחבר האקדמיה במדריד ואחרי כן עלה והתישב בארץ.
10. גורלנד — משוררת בחסד, שחזרה לליטה וניספתה בשואה.

אבא נתן בנו אמו

אבא ז"ל נתן בנו אמו וואו לא מעלנו בו. לאחר שנים רבות, שעה שכבר גרנו ברומניה, עמדה אחותי ליאלי (מלכה) לעבור את בחינות הבגרות שלה, בקישינב, ששם סוד-רו בחינות עבור הפליטים מרוסיה. אחת הבחינות אמורה היתה להתקיים בשבת וליאלי לא הופיעה לבחינה למרות שבעקבות זה נאלצה להבחן שוב בכל הבחינות.

אבא ז"ל, שגר אז ביאססי, כתב לה מכתב (ששמור איתה עד היום) והודה לה על שלא חללה את השבת. בין היתר כתב: "לנו, לגברים שלמדו תורה קל לעמוד בנסיונות הדת. אך את, בחורה צעירה שאין בידך תורה שתכריע את הכף — דבר גדול עשית שעמדת בנסיון ולא חללת את השבת. אני מודה לך על כך".

סגנון החיים בביתנו

סגנון החיים בביתנו היה חסידי. בשבתות לבש אבא גלימה של משי ושטריימל. פעם שאל מאן-דהו את אבא: "אדון שור, הלא יודע אתה כי אין כל קדושה בשטריימל, למה אס-כן אתה חובש אותו?"

ענה לו אבא: "אולי יזכור פעם אחד מילדי, את אביו עם השט-ריימל וימנע בשל כך מלעשות דבר שטות".

בימי ה"יאהרצייט" התקיימו בביתנו סעודות מצוה בהם נאמרו דברי תורה וזמירות.

החגים בביתנו

בחגים, היה ביתנו מלא תפארת של קדושה. בליל-הסדר היה השולחן נוצץ מכלי הכסף. אבא ישב בראש השולחן, לבוש בקיטל עם עטרת-כסף. אמא ישבה, חבושת "דיאדמה" של יהלומים על הפאה-הנוכרית. אנו כולנו בבגדינו החדשים ותמה עם מטפחת-משי חדשה. דברי ההגדה שנאמרו בלווי הערותיו של אבא, האורחים שהסבו אתנו, זמירות החג ודברי הלל שנאמרו בכוונה רבה, השרו אוירה של שמחה שב-קדושה. טעם מיוחד היה למאכלי הפסח. אינני זוכרת מה דרשנו תמורת ה"אפיקומן" — אינני חושבת כי העזנו לדרוש שכר רב. אף פעם לא נרדמנו עד סוף ה"סדר".

בשבועות קושט הבית בירק. אבא, שהיה ער כל הלילה, התפלל בהשכמה וכשחזר מבית הכנסת אכלנו את ארוחת החלב, השכם בבקר. את סעודת הברש אכלנו בצהרים.

לעיתים רצינו גם אנו להיות ערות בלילה, על-מנת לראות כיצד נבקעים השמים ולאמר אז במהירות את בקשתינו — שתתקיים. תחילה היינו מתדיינות בינינו מה לבקש, שכן השמים נפתחים רק לשניה אחת ויש לאמר רק מלה אחת. דומני כי בסוף הגענו למסקנה כי הכי טוב הוא, לבקש שיבוא המשיח. אך שעת ביאת המשיח לא הגיעה ואנו כרגיל נרדמנו כשאנו שוכבות על המרפסת ופנינו כלפי שמים.

לפורים קדמו הכנות וצפיות. צריך היה לקנות מתנות לכל אחד ואחד. אך כיוון שבמתנות האלו העיקר היה הפתעה, צריכים היו הדברים להעשות בסודיות. את המגילה הקריא לנו אבא בבית.

את סעודת-פורים סעדנו מוקדם. משלוחי מנות הגיעו ונשלחו. משלוח-המנות שלו צפינו בסקרנות היה זה של הדודה רוזה. הדודה, הדוד והבנות היו באים אלינו לסעודת-פורים והביאו סל מלא "משלוח מנות" שעלה תמיד על כל צפיותינו. כל אחד קבל את הדבר שאליו השתוקק.

בשעת הסעודה היו ברגיל, באים ה"פורים שפילערס", בחורים מחופשים שעשו מין הצגה — שירים ממגילת אסתר, או על

מכירת יוסף. אני זוכרת את השיר על מכירת יוסף שהתחיל במילים "מיר זענען 12 ברודער". ה"שפילערס" שרו, קבלו כר־סית, תופינים וכסף ועברו לבית אחר. גם מתנות עניים ניתנו בפורים בשפע.

הנרות של אמא

לפני יום הכפורים הכינה אמא שני נרות שעה, שגבהם היה כמטר — האחד היה נר־החיים והשני — נר־הנשמות. וכך היה מעשה הנרות:

אמא ותמה היו עומדות זו מול זו ואוחזות בשני קצוות החוט הקרוי על־שמו של אחד מבני המשפחה. היתה אמא מתפללת ומתחננת לצרכיו של אותו בן משפחה ומותחת חוט נוסף על שם בן משפחה אחר ומתפללת גם עליו. וככה היו הולכים ונמתחים החוטים מאמא לתמה ומתמה לאמא והפתילה הול־כת ועבה. בדרך זו היתה אמא משחילה בחוטי הפתילה את אבא, את בניה ובנותיה, את הוריה אחיה ואחיותיה ואת הד־רים והדודות — לא נעדר אחד. לכל חוט וחוט הצטרפו תפילות ותחנונים לצרכיו של אותו בן משפחה — לזה בריאות, לזה פרנסה, שדוך הגון, בנים חיים, שנים רבות וכו' וכו'. ככה נעשתה פתילת נר־החיים.

אחרי כן החלה מלאכת פתילת נר־הנשמות. בפתילה זו נקראו החוטים על־שם האבות והאמהות, ואחריהם הסבים והסבתות, הדודים והדודות וכל הצדיקים והצדקניות שבעולם האמת. בתפילותיה התחננה אמא לנשמות הקדושות שיבקשו רחמים בשמים על צאצאיהם, לישועות, לרפואות ול־ביאת המשיח — גואל צדקנו.

את הפתילות היו עוטפים בשעה. מהן עשו שני נרות שדלקו כל יום־הכפורים ומהשעה שנטפה מהם היתה תמה עושה "הבדלות".

ביום הכפורים היו אבא ואמא בבית הכנסת רובו של יום ואחרי סיומו היו מלאים שמחה.

אנו הילדים קנאנו מאוד בצמים ועם זאת נהנינו גם מהמאכלים שהכינה לנו תמה ליום החג.

ביחוד נהנינו מאכילת אבטיח, שהיה שייך ל"תפריט" יום כיפור, שכן אמרו שיש בו גם אכילה וגם שתיה.

את חג הסוכות לא אהבנו במיוחד. הסוכה נבנתה תמיד על מרפסת הקומה העליונה ששם נמצאו דירותינו. החג חל תמיד בעונת הגשמים, והרוחות, לעיתים, כמעט והעיפו את הסוכה מן המרפסת.

בט' באב ישבנו כל הבנות — אנו, תמה ואורחות — על הרצפה סביב לאמא והיא קראה לפנינו את מגילת איכה ואת אגדות החורבן באידיש. קריאתה של אמא היתה מרתקת ואנו בכינו מרה על חורבן הבית ועל יסורי הרעב.

אורחות חיים בביתנו

היו מרבני אודיסה שבקרו תכופות בביתנו: הרב פינקל — תל-מיד חכם גדול, הרב פרידמן — חסיד וקרוב משפחה, והרב הל-פרין שהיה זקן הרבנים באודיסה.

אבא ואמא התפללו במנין של חסידים. אני וחיה'ני התפללנו תחילה בבית-הכנסת הברודאי. אהבנו את תפילתו של מינקוב-סקי ואת המקהלה של נובקובסקי. אך משהכניסו עוגב לבית-כנסת זה, אסר עלינו אבא ללכת שמה. מאז היינו הולכות לבית-הכנסת שהיה סמוך לביתנו (סלשני) לשמוע את תפילתו של החזן רויטמן.

אבא היה מדקדק במצוה קלה כבחמורה. פעם נודע לו כי בכפתור-רים של בגדי הגברים יש צמר ופשתן. אזי הלכו הוא וריבלה גרינברג (יהודי חרדי ועשיר בעל מכרות פחם), ומצאו איש שפתח בית מלאכה ל"כפתורים כשרים".

הפעילות החברתית של אבא

אבא היה יושב-הראש של חברת "שומרי תורה". אחרי המה-

פכה, בימי שלטון קרנסקי, בחרו יהודי העיר במועצה לעצמם. אבא נבחר לנשיאות המועצה מטעם החרדים, אוסישקין ייצג את הציונים, וגרוזנברג כיהן (כך נדמה לי) מטעם ה"פולקס-פארטאי".

בשעת הבחירות למועצה, בעיצומו של המאבק, שעה שהשמחות הופרחו ממפלגה למפלגה, פקד אוסישקין על הפעילים הציוניים שלא להשמיץ את אבא, שהרי כתוב: "אל תגעו במשיחי". בשנת 1917 נבחרה באודיסה עיריה (דומה) דמוקרטית שגם בה כיהן אבא ז"ל כחבר. באותה עת הוו היהודים כשליש מאוכלוסית העיר.

בזמן הבחירות, כשבאה סימה לקלפי אמרה: "באתי להצביע בעד אביגדור'ל".

אבא קיים "והיו עניים בני ביתך" פשוטו כמשמעו. בכל שבת וחג הסבו לשולחנינו אורחים יהודים עניים.

בראש חדש אכל אצלנו יוקל, ובחגים התארח אצלנו ריבלה שלמד אותי להתפלל בסדור והיה האורח הקבוע שלנו. בפסח, אחרי הסדר, היה ריבלה נשאר ללון בביתנו ואני שמחתי תמיד לתת לו את הכסת שלי להתכסות בה.

במשך מלחמת-העולם הראשונה גרו בביתנו זייליג הסנדלר מבהושי ובתיה — בת ר' הרשל הגבאי של הסבא — מפולניה. הם באו לאודיסה להתרחץ ב"לימן" ומחמת המלחמה לא שבו לארצם והתגוררו בביתנו.

מהבאים אלינו היו משפחות שור, שותפיו של אבא וקרובי משפחה, ומשפחות דוליצקי והלפרין שהיו גם הם סוחרים אמידים וקרובים. דוליצקי היה חסיד ליובביץ ובביתו היה מלמד חב"די שגר בבית ולמד את הבנים גמרא. בביתנו התפלאו: "הנה בחר תלמיד חכם, מדקדק במצוות ואף-על-פי-כן — מגולח".

גם אצל משפחת הלפרין היה מורה שגר בביתם. שמו היה סנדלר והוא למד תורה לגברת הלפרין, לבנים ולבנות. הלמודים התנהלו בעברית, שהיתה שפת הדיבור בבית. סיפרו כי המשרתת הרוסית בבית הלפרין הבינה גם היא עברית.

הדודה רוזה

אחותו של אבא — הדודה רוזה (או מימע בבצי) — היתה בש-בילי סמל היופי והאהבה. היא אהבה את אבא אהבת נפש והיתה לאמא אחות מסורה ; אותנו אהבה כמו את בנותיה שלה.

הדודה ניחונה במין יופי מלכותי ואצילות וכן היו נסוכים על כל מה שעשתה. היא דברה היטב גרמנית, רוסית וכמובן אידיש, והגתה נכון ובחן מיוחד את כולן (ואפשר שזו רק היתה ההרגשה שלי). יופיה היה כל כך מרשים עד שפעם כשבא הרב מברשוב (חמי זצ"ל), אחרי שנים רבות, לחתונה שלנו, וראה את הדודה רוזה, נבהל ושאל : "מי היא האשה הזאת ?" פעם ספרה לי סימה, כי כאשר היתה הדודה תינוקת, היתה היא מרדימה אותה ושרה לה : "שלאף, שלאף רייזעלע, יענקעני וועט זיין דיין חתן" ("תשני, תשני רייזלה, יעקוב'ני יהיה חתנך").

הדודה גדלה כבת מלך בחצר הרבי בשטפנשטי ופרחה כשושנה והיתה חביבה ואהובה על כלם.

הדודה התחתנה עם יעקעני, בנו של האדמו"ר מבוואן שהיה גם הוא נכדו של ר' ישראל מרוז'ין. אך השידוך לא עלה יפה וזמן קצר לאחר החתונה, התגרשו. איני יודעת מדוע התגרשו — בביתנו לא דובר על-כך מעולם. לאחר שחזרה הדודה לשטפנשטי הוצעו לה שדוכים רבים, שכן היתה כאמור יפה-פיה, יחסנית, משכילה ועשירה. (אחרי שדודי נחמוני — אחיו של אבא — נפטר, היה אבא ליורש, אך הוא העביר את הירושה לדודה רוזה). היא דחתה את כל השדוכים ואז העלה אבא את הרעיון לדבר עם הדודה על שבתאי בנו של ר' אהרן שור. אמא חששה להציע שדוך זה ונימוקיה עמה : ראשית, יש לו שער אדום, שנית יש לו צלקת במצח (כנראה נפצע כשהיה תינוק), שלישית שמו שבתאי. חסרונות אלו נראו בעיני אמא כמכשול שיעכב את השידוך.

אבא, הציע בכל זאת את השדוך, הצעירים נפגשו ואחר הפגישה אמרה הדודה בצחוק: "יש לו שערות הנראים כאילו מרחו אותם בחלמון". למרות זאת, נראה כי הם נמשכו מיד זה לזאת, השידוך נעשה, והחתונה התקיימה בסמוך. לאחר החתונה הם בלו את "ירח־הדבש" בטיול בגרמניה, אוסטריה ושווייץ. וכשחזרו הרבתה הדודה לספר על יופים של האלפים, על ערי שווייץ וכו'.

השדוך היה מוצלח: הם באמת אהבו זה את זה, ובביתם שררה אוירה נעימה. גם בימים הקשים של מהפכת אוקטובר לא שמעתי שהדודה תתאונן על בעלה.

בזמן המהפכה הם ברחו לקשינוב וגרו שם בדירת שני חדרים ללא מטבח. הדודה הזמינה אותי לגור בביתה והדוד היה טוב אלי ולא נתן לי אף פעם להרגיש שאני מכבידה עליהם.

כשמשפחת שור עברה לגור באודיסה, גרה הדודה עם גיסתה מול הפארק העירוני. הבית היה מהיפים בבתי העיר וגרו בו גם הקונסול האנגלי, הבנקאי חרי וברון אחד. כשבאנו לביקור היה מקבל אותנו נער המעלית בהשתחויה עמוקה ומעלה אותנו במעלית. לכאורה היו לדודה כל התנאים להיות מאושרת — בעל אוהב, בנות חמודות, דירה נהדרת, עושר וכבוד. אך למרות זאת היתה תדיר נסוכה על האשה היפה הזאת רוח של עצבות.

אחותי חיה'ני אמרה, כי בחייה פגשה שתי נשים שהיו להן כל הנתונים להיות שמחות ומאושרות, אך למעשה היו עצובות. האחת היתה חמותה מלכה'לה — הרבנית מרימנוב — והשניה הדודה רוזה. חיה'ני חושבת, כי לשתיהן היתה איזו תחושה מסתורית על סופן הטרגי. הרבנית מלכה'לה ושלש נכדותיה גורשו על ידי הנאצים מרימנוב למחנות ההשמדה; גם הדודה רוזה ומשפחתה — הדוד שבתאי, הבנות יקה ומקה ובעלה של יקה — נספו כולם בשואה. מי יודע דרך הרוח? ובכל זאת, נראה לי, לפי דברים אחדים ששמעתי מפי הדודה, כי למצב רוחה העגום של הדודה היה גם רקע מציאותי.

פעם שמעתי את הדודה אומרת: "כשהייתי צעירה התמרדתי

נגד ה"אדמו"רות". חשבתי, למה מגיע להם עושר? הם לומדים תורה ומתפללים? כל יהודי חייב בזה! עם זאת הם מקבלים כסף גם מחסידים עניים וחיים חיי עושר. עכשיו" — הוסיפה הדודה — "אני יודעת כי הכסף היה טהור מכל טהור, איש לא הכריח את החסידים לתרום, מעולם לא דרשו מהם סכום קבוע. החסידים תרמו מה שתרמו מתוך רצון ושמחה. הם נתנו לפי כחם — לפעמים רק פרוטות — וקבלו ברכה, עצה ותושיה. שלא כסוחרים המתעשרים מעבודתם הזולה של העובדים, הנאלצים לעבוד אף בשכר זעום על-מנת להתפרנס היה כספם של האדמו"רים הכסף הכי טהור".

יתכן, כי הנערה הצעירה לא רצתה להיות אשת אדמו"ר וזו היתה סיבת הגרושין.

פעם אחרת אמרה הדודה: "הדוד (אביה החורג, הסבא משט-פנשטי) חי בהתבודדות וכל הדאגות רובצות על ראשה של אמי. כמה דאגות יש לה לאמי בקשר עם הוצאות "החצר", כמה כאב ראש עד שהיא מסלקת את כל החובות, כמה היא דואגת להמון ה"יושבים" החיים בחצר".

יתכן, כי לאשה הצעירה קסמו החיים החופשיים מדאגות של אשת סוחר, אולי לא רצתה לנהל "חצר". יתכן גם שנשאר בלבה געגועים לחיים בברדיצ'ב. והנה לאחר גירושיה היתה לאשת סוחר עשיר, ללא דאגות של תקציב, חפשיה לטייל עם בעלה בחוץ לארץ. לכאורה, התגשמו החלומות שלה, אך למעשה היו החיים שונים מחלומותיה של האשה הצעירה והמפונקת.

משפחת שור שהדודה נכנסה לתוכה, היתה משפחת סוחרים אופינית. היתה זו משפחה מלוכדת שהאב והבנים היו שותפים יחד בבית-המסחר שיסדו והצליחו בו. במרכז החיים היה המסחר — בו עסקו, עליו דברו ועליו חשבו.

למרות שבני משפחת שור היו עשירים ולא קמצנים, ידעו להעריך את הפרוטה בבחינת — "צדיקים חביב עליהם ממונם". הגב' רחל שור, חמותה של הדודה, היתה אומרת: "הרכוש שלנו לא בא מן האלפים שירשנו, אלא מן הפרוטות שהרווחנו".

לא רק בני המשפחה, כי אם גם הכלות היו מתפארות ב"מצי-אות" שקנו ובחסכוניות שחשכו בהנהלת ביתן.

הכל היה כל כך זר לרוחה של הדודה; היה זה עולם שונה לחלוטין מעולם ה"חצר".

גם אבא היה סוחר. אך אבא עסק במסחר אך ורק בין כותלי החנות. אצלנו בבית לא דברו על המסחר. דברו על כל מיני דברים — אך לא על מסחר.

הקשר שלנו עם החנות היה רק בשעה שהיו צריכים לתפור לנו שמלות חדשות, או להוסיף לבנים לבית. אז היתה אמא הולכת לחנות ובוחרת לה את האריגים שהיא צריכה, או מבקשת מאבא להביא את הסחורה שזקוקים לה בבית.

נדמה לי כי עולם זה בו נחשבה הפרוטה, היה לגבי הדודה רוזה, שהיתה נסיכה לא רק ביופי פניה, אלא גם בתכונות נפשה, עולם זר. היא נכנסה כאילו מעולם של שבת לעולם של חול והיתה נטע זר במשפחה הטובה והמלוכדת שבמרכז חייה עמד המסחר — משפחה שעמדה בשתי רגליה על האדמה.

אולי משום כך, היתה הדודה רוזה כה קשורה אלינו. במשפחתנו מצאה מה שהיה חסר לה, שכן אבא לא היה רק אחיה הגדול והיחיד, הוא היה לה גם במקום אב ובו ראתה גם התגשמות של ערכים עליונים וחיים שבמרכזם ערכי המוסר והדת. גם אמא — בדתיותה העמוקה, באהבתה ליופי, ובענינה בספרות וציור — היתה קרובה לדודה. גם אמא לא רדפה אחרי "מצי-אות". היא השאירה לתמה לעשות את הקניות.

ואנו הילדות היינו אהובות עליה ממש כאילו היינו בנותיה. אחותי ליאלי (מלכה) ובתה יקה (חוה-גיטלה) היו בנות גיל אחד והיו דבוקות זו בזו. קראו להן "שתי אטריות" ("צווי לאקשען"). הן למדו יחד, שחקו יחד וטיילו יחד. מקה (מרים) הבת השניה של הדודה היתה קרובה בגיל ליוסינקה אחי. כשעזבנו את רוסיה היו שניהם עוד ילדים קטנים.

ברומניה גרה המשפחה שלנו ביאססי ומשפחת הדודה — בקי-שינוב. כשנפתחה ביאססי החנות המשותפת לאבא ולמשפחת שור, היה הדוד שבתאי נוסע תכופות מקישינוב ליאססי. באחת הנסיעות בקשה מקה — שהיתה כבת שש — שאביה יקח אותה

אתו ליאססי. היא באה אלינו, דברה עם יוסינקה ואחרי ששור-
חחו אמרה לו: "אומרים, כי אני אהיה הכלה שלך, אך אני
אינני חושבת כך. אתה כה רציני ואני עליזונת, עליזונת". אחרי
כן חזרה עם אביה לקישינוב.

החברות של אמא

ברכה

חברתה הטובה של אמא באודיסה היתה ברכה בת הרב מהר-
צאלעס. לפני נישואיה היתה באה ומספרת על השדוכים שמצי-
עים לה ומתיעצת עם אמא. לבסוף התחתנה עם אלמן, אב
להרבה ילדים, ומצאה בביתו מנוחה ואושר. תיכף אחרי החתונה
באה אלינו עם בעלה וקנתה בגדים לעצמה ולילדים החורגים.
הילדים התקשרו אליה, היא היתה להם ממש אם ובעלה אהב
והעריך אותה, כאשתו וכאם לילדיו.
תחילה היתה באה אל אמא על מנת לתנות את צרותיה ולאחר
נשואיה על מנת לספר על חייה הטובים.

חייקה

חברה אחרת של אמא באודיסה, היתה חייקה.
חייקה היתה בתה של סימה שהייתה המטפלת של אחותי
פולינקה. סימה באה מברדיצ'ב, ששם גרה לפני שנים רבות
והיתה המטפלת של הדודה רוזה. אינני יודעת איך התגלגלה
סימה זו לאודיסה.
בתה היחידה — חייקה, התחתנה עם אופה, שהתפרנס בכבוד.
שני בניה ובתה למדו והצטיינו בלמודים.
בפרעות שרפו הרוצחים את המאפיה ואת ביתם ומאז לא
הגיעו שוב לפרנסה הגונה ולדירה טובה. הבעל עבד כפועל שכיר
במאפיה של אחרים ומשכורתו היתה זעומה. הם גרו בחדר
אחד עם הבנים והבת שהיו צריכים להכין שם את שעוריהם,

בחדר הזה הם אכלו ושם ישן האב במשך היום, כי העבודה במאפיה היתה בלילה. ראיתי את האיש ופניו לבנים כסיד — כנראה שתנאי העבודה במאפיה לא הוסיפו לו בריאות. הילדים היו כשרוניים, הבן הגדול למד בתיכון ונתן שעורים בשפה האנגלית כדי לשלם את שכר הלמוד. אחד מתלמידיו היה מנהל בנק.

חייקה היתה באה אלינו ומספרת, שהילדים מתביישים להזמין את חבריהם מבית-הספר לביתם, ששם ישן האב כל היום. גם אחרי המהפכה לא הגיעה המשפחה לדירה טובה ולפרנסה, משום שלא הצטרפו למפלגה הקומוניסטית.

הבת גמרה את התיכון ואבא העסיק אותה בחנות שלנו. הבן הבכור למד רפואה וחייקה קוותה שכשיהיה בנה רופא ישתפר מצבם. לפני שעזבנו את רוסיה עברה אותה סימה, לגור אצל בתה ולקתה בשתוק ונוספה על דיירי הבית הצר.

הבן השני, שלא יכול היה לראות בצער המשפחה, ברח מהבית והתחבר ללהקת תיאטרון נודדת. חייקה היתה באה אלינו ומתנה לאמא את צרותיה ואת תקוותיה לעתיד טוב יותר שעה שיסיים בנה הגדול את למודיו. ואמא שוחחה אתה במשך שעות וסיפרה גם היא על הילדים, על הבעיות, על געגועיה לנחום-אהרני שנשלח לרומניה ועל העתיד המעורפל. אחרי שברחנו מרוסיה והיינו כבר ברומניה, שמענו שהבן הבכור גמר את האוניברסיטה וקבל עבודה בבית חולים.

בעבודתו כרופא נדבק הבן במחלה מסוכנת ומת. האם נפטרה מהתקף-לב זמן קצר לאחר מות בנה. הבת התחתנה ואביה גר אתה.

אבא בבית

לאבא היה חוג גדול של מכרים — אנשי מסחר, אנשי הקהילה, אנשי "שומרי תורה" וקרובי משפחה. על אף שהיה אבא ז"ל בקי בחכמת הרפואה, לא סמך על עצמו במקרה של מחלות. פעם בשבוע היה מבקר בביתנו ד"ר רבינר

ביץ ומטפל באמא ובכל אחד מבני המשפחה שלא חש בטוב. במקרים חמורים היו מזמינים מומחה נוסף, לקונסיליום. אע"פ שעברו עלינו כל מחלות הילדות של הימים ההם — סקרל-טינה, דיפתריה, טיפוס וכו' — לא חששנו מפני מחלה; הרגשנו כי אבא יודע מה לעשות בכדי להתגבר על המחלה. ובאמת אבא דאג שיבצעו בדיוק את הוראות הרופא ודאג כמובן לנקיון ושלא ישובש סדר החיים בבית בזמן מחלה של אחד מבני הבית. אבא דאג לבריאותנו גם כשהיינו בריאים. בשעת הארוחה היה מוציא מארון התרופות תרופה לחזק ולחסון לכל אחד ואחד, לזה קלציום, לזה פספטיק, לזה ברזל וכו' (ויטמינים עוד טרם היו בשימוש).

א מ א

אמא היתה אשה חולנית. כל השנים היא סבלה ממחלת כליות קשה. גם מיהושים אחרים היו לה לאמא, אך מצב הכליות היה מחמיר מדי פעם בפעם, האוריה היתה מרעילה אותה, עד שנפלה בקומה. לא ניתן היה לרפא את הכליות ואבא השגיה על הדיאטה שלה בהתמדה ודאג לה.

פעם לקח אותה אבא לפרופסור והביא אתו את התיק הרפואי שלה עם כל הצלומים ותוצאות הבדיקות. הביט הרופא בתיק והביט באמא, ואמר: "אי אפשר להאמין כי תיק זה שייך לאשה זו. האם ה' שומר עליך כל כך, או אנשים מטפלים בך באופן כה נפלא?" היה זה אבא שדאג לאמא כל הזמן, אך לפלא הזה תרם גם כח־הרצון ואהבת־החיים של אמא. מיד לאחר התקפה קשה היתה אמא מתאוששת ומתחילה לטפל במשק־הבית ובילדים. היא היתה יפה ולבושה בטעם והיה בה כח נפשי לשאת יסורים בשתיקה. תמה, שתמיד היתה נוכחת בלידותיה של אמא, ספרה שאמא מעולם לא השמיעה צעקה בעת הלידה.

אמא תמיד דאגה שאנו הילדים נהיה לבושים יפה. לפני חג הפסח היתה הולכת אתנו לחנות ולוקחת סחורה לשמלות קיץ, ולפני חג הסוכות לשמלות ומעילי חורף.

לעצמה לא היתה קונה דברים. היתה זו הדודה רוזה ע"ה שהיתה אומרת לאבא, שצריך להביא בד לשמלה חדשה עבור אמא.

כשאבא היה נוסע לעיר אחרת, תמיד היה מביא מתנות לכולנו. לאמא היה מביא עפ"ר תכשיטים. בבגדי נשים, אבא לא התמצא. אמא היתה מתפללת בכל יום והיתה קוראת ספרים וירחונים רוסיים. היא היתה מציירת וזמן־מה למדה עם הדודה רוזה צרפתית מ"טוסן־לנגנשייד" (ספר ללמוד עצמי של שפות זרות). במטבח שלטה תמה ואת הבית נקתה העוזרת הרוסית. לילדים הקטנים היו מטפלות: לפולינקה — סימה, וליוסינקה — ניאני פולנית. אך אמא השגיחה על עבודת כולם, דאגה לצרכי הילדים ונהלה את הבית.

אי אפשר היה להכיר בפניה של אמא שהיא אשה חולנית — היא היתה יפה ותמיד לבושה יפה. אם סבלה כאבים, סבלה אותם בשתיקה. רק בדאגותיה לקרובים גילתה עצבנות. אם נסע מי שהוא מהמשפחה ולא הגיע ממנו מכתב, היתה אמא ממש חולה. ולכן כאשר הגיע המכתב, רצנו כולנו לבשר לה את הבשורה. היא חרדה לכולם, אבל נשאה את יסוריה בשתי־קה.

אודיסה בתקופת השלטון הקומוניסטי 1921—1917

באוקטובר שנת 1917 גברו הקומוניסטים. ממשלת קרנסקי הדמוקרטית נפלה וברוסיה התחיל משטר הדקטאטורה של הפרולטריון. לא בכל הארץ התבסס השלטון הקומוניסטי בבת אחת. היו מקומות, ובהם גם אודיסה, שבהם נמשך המאבק נגד הבולשביקים ע"י ורנגל, ההטמן פטליוורה הרוסים הלבנים ואחרים. גם האנגלים, הגרמנים, והרומנים המשיכו להלחם נגד המשטר החדש, ואודיסה — עיר-החוף — עברה מדי פעם מיד ליד.

האנגלים, הגרמנים והרומנים פלשו מהים וההידמקים של פטל-יורה תקפו מהיבשה. כשגבר צד אחד נסוג הצד השני. כאשר נאלצו הקומוניסטים לסגת מהעיר לקחו אתם בני-ערובה. פעם הופיע גם שמו של אבא ברשימת בני-הערובה. הדבר נודע לגרוזנברג שהודיע לנו בעוד מועד. אבא עזב את הבית ועבר לגור בבית ידידים.

באותו לילה פרצו לדירה שלנו אנשי צ'יקה (המשטרה החשאית הקומוניסטית) לאחר שחפשו בכל הבית ונוכחו כי אבא אינו בבית, רצו לקחת את אמא במקומו. כשרק שמעה אמא את דבריהם התעלפה. כשראתה חיה'ני את הנעשה, נגשה לשוטרים ואמרה: "אני הבת הגדולה, קחו אותי, אמא אשה חולה". על זה השיבו: "אל תדאגי, יש לנו רופאים". לפתע הם עזבו את הבית.

יוסינקה אחי זוכר היטב את הלילה הזה. ואני מעתיקה כאן את זכרונותיו בלשונו הוא.

"את הלילה הזה אני זוכר עד היום. הייתי אז כבן שבע. אמא במטה, ממלמלת תפילות, אנשי צ'קה חמושים מסתובבים בחדר. הם דורשים מאמא לחתום על התחייבות להמציא את אבא עד תאריך מסוים. היא מסרבת לחתום. כולנו מפצירים בה והיא חותמת. הם משאירים לנו העתק מהתחייבות זו. אחרי כן הם דורשים את אלבום התמונות המשפחתי. הם מוציאים ממנו את תמונת אבא, מביטים בהן ואומרים: "עכשיו הוא ודאי נראה זקן יותר". הם לוקחים את התמונות ומסתלקים אחרי כן. אנו קוראים את העתק ההתחייבות שהם השאירו. למרבה התמהון נמצא כתוב בו, שעל אמא להמציא את אבא כאשר ישוב ללא ציון של תאריך. בעינינו היה זה נס. אחרי כל זה לא יכולתי להרדם, היתה זו הפעם הראשונה בחיי שראיתי את זריחת החמה".

רק האיר הבקר עזבנו, כל בני המשפחה, את הבית והתפזרנו לבתי הקרובים.

בתקופה זו של שלטון הקומוניסטים נחבא אבא במעון קיץ (דצ'ה) על שפת הים. התריסים היו מוגפים והבית נראה ריק. ליד הדצ'ה גרה משפחת פישל שיינברג, שהיה קרובה של הגב' רחל שור (חמותה של הדודה רוזה). שם אבא קבל את ארוחותיו. פעם כשהתחילה הפגזה קשה מהים, והקומוניסטים ברחו בבהלה מהעיר, חששנו לגורלו של אבא בדצ'ה על שפת הים. חיה'ני ונחום-אהרני ע"ה הלכו תחת מטר הפגזים להחזיר את אבא, ומצאו אותו מעיין בספר, והוא לא ידע מה מתרחש בחוץ.

המשטר הקומוניסטי באודיסה

לאחר שהחליפה ידים מספר פעמים, נכבשה אודיסה סופית בידי הקומוניסטים. עם תחילת שלטונם החלו להנהיג בה סדרים חדשים על-פי שיטתם; החנות שלנו הוחרמו, והסחורה הוצאה והונחה במחסני הממשלה. אנו נשארו בחוסר כל. האגדה מספרת, כי בימי המצור על ירושלים, היו 3 אנשים שפרנסו את העיר בחטה, שמן ועצים. בתקופת השלטון הקומוניסטי ספקנו, חיה'ני ואני מזון ועצים

לבית. הא כיצד? מדי בוקר הייתי יוצאת לשוק השחור ובידי חפץ מחפצי הבית שתמורתו הייתי מקבלת צורכי-אוכל. תמורת סדין ניתן היה לקבל ככר-לחם; תמורת מגבת — קצת תפוחי-אדמה או גריסין; תמורת סכו"ם — שקית קמח וכו'. כך הבאתי לבית קצת מזון.

חיה'ני הביאה עצים יום יום. כיצד השיגה אותם? משפחתו של ר' אהרן שור גרה בדירה שהיתה מעל החנות. אחד הבנים הת-קין דלת ברצפת ארון-הקיר ודרכה היה יורד לחנות הסגורה, שובר כסא או מדף ומכין מהם גזרי עץ להסקה. את העצים היה מסדר בחבילה, עוטף אותם בסמרטוט וחיה'ני היתה מבי-אה אותם מדי יום לביתנו. והיתה הגב' רחל שור מקוננת: "למה הגענו? הילדים צריכים לגנוב"! בעצים אלו היינו מסיקים את תנור הברזל שהיה בחדר המגורים ושמש לחליטת התה, לבישול האוכל ולחימום החדר.

הפעולה של אבא בימי הקומוניסטים

סמוך לתחילת השלטון הסובייטי נסגרו באודיסה כל בתי-הכנסת והולאם רכוש הקהילה היהודית. הקומנדנט של העיר באותם הימים היה קומוניסט נלהב, אך איש ישר וכנה, וכשסגרו את בתי-הכנסת, שלח להודיע לאבא שאם לא יוציאו מיד את ספרי-התורה יעשו מהקלף — סוליות. אבא ז"ל דאג מיד להע-ביר ולאחסן את ספרי התורה. בין אנשי שלומנו היו אנשים שאמרו שלא צריך להוציא את הספרים; הם חשבו שאם ירצו השלטונות לחלל את ספרי-התורה יתקוממו בכל העולם נגד נבלה זו; אז עוד היו אנשים תמימים שהאמינו ב"עולם".

הקהילה הדתית

בעקבות המצב שנוצר, החליטו קבוצת אנשים דתיים, ואבא ז"ל בראשם, להתארגן וליסד קהילה שתדאג לצורכי הדת. אבא בא במשא ומתן עם הקומנדנט, והוא נתן רשות לאנשים דתיים להתארגן ולדאוג לצורכי דת לאלו המעוניינים בכך. ואכן,

הצבור הדתי התארגן, הטיל על עצמו מס, תמך ברבנים ושוח-טים, וקבל רשות להכשיר שליש מתמחוי העיר. כמו כן נענה הקומנדנט לספק הסקה ל"חדרים". הקומנדנט, ראש העיר, התרשם מאד במהלך המו"מ עם אבא, מיושרו וכשרונו הארגוני ואמר לאבא: "אביגדור אהרונוביץ, בא לעבוד אתנו. אנו זקוקים לאנשים כמוך — ישרים ומעשיים. אנו לא נבדוק באמונות ודיעות שלך". למרות שלא הצליח לרכוש את אבא לצרכיו, המשיך בכל זאת לכבד אותו ונענה לבקשות אבא בענייני הקהילה.

חדר אחד בביתנו הוכר כמשרד הקהילה, שם היו נאספים לישיבות ושם נשמרו מסמכי הקהילה.

השלטונות נתנו נפט על-מנת להאיר את חדר הקהילה. אבא ז"ל לא היה מדליק את מנורת הנפט אלא אם-כן עבד עבור הקהילה. ברגיל היינו עובדים בלילות לאור פתילה שדלקה בכוס, שחציה מים וחציה שמן. בלילה שאבא עבד עבור הקהילה היה אומר לנו: "הלילה תוכלו לעבוד לאור המנורה — עלי לכתוב דברים עבור הקהילה". כשגמר לכתוב היה מכבה את המנורה ואנו חזרנו לעבוד לאור הפתילה.

לפני חג הפסח נתנה הממשלה לאבא — עבור הקהילה — קמח לאפיית מצות. הקהילה קבלה מאפיה, הכשירה אותה ואפתה בה מצות. בערב פסח עמד אבא כמעט עד ערוב היום וחילק מצות. אנו קיבלנו מצות ככל יתר האנשים.

פסח של תמה

באותו הפסח לא היו בביתנו מצות אלא לצורך הסדרים ומעט תפוחי-אדמה לצורך החג. הבית היה ריק הן מחמץ והן משאר מיני מזון. לפתע, בצהרי ערב-פסח, הופיעה תמה ובידיה שני סלים, ובהם עופות, ביצים, תפוחי-אדמה, שומן וסלק — הכל מהמשק של בנה. חגגנו את הפסח בהרחבה, כאילו בא לנו מן השמים. לאחר הפסח, חזרה תמה לבנה ואנו שבנו לחיים של רזון. כשהלכה תמה, נתנה לה אמא במתנה, את פמוטי הכסף שלה. באותה תקופה גר בביתנו זמן מה, שעה כריס, בעל טחנת הקמח מהוצאלעס ואשתו שבאו לגור בביתנו מפחד הגור-

יים שבכפרו. בנותיו נהלו אז את הטחנה והביאו להוריהם בשפע מזון מהכפר. יוסינקה, שהיה אז ילד קטן, לא יכול היה לאכול את הלחם שנאפה חציו סובין וקש, או את הגריסים שאנו אכלנו על הפסולת שבהם. הזמין שעה את הילד לאכול אתו. ימים אחדים אכל יוסינקה על שולחנו של שעה עד שפעם אחת נכנס מאן־הוא בשעת הארוחה — התבייש הילד וסירב מכאן והלאה, לאכול על שולחנו.

ענין הרב ב'

לאותה תקופה, כשעמד אבא ז"ל בראש הקהילה הדתית באודי־סה שייכת פרשת הרב ב'.

בימי מלחמת העולם הראשונה, גירשה ממשלת הצאר את היהודים מהערים והעירות, הקרובים לחזית. פליטים רבים נעו מזרחה ודרומה, ורבים מהם הגיעו גם לאודיסה. ביניהם היה גם הרב ב' ומשפחתו ; אינני יודעת מתי בדיוק הגיע לעיר וממה התפרנס לפני השלטון הבולשביקי.

כשיסד אבא את הקהילה הדתית, שתמכה ברבני העיר, ביקש הרב ב' שיכניסו גם אותו ברשימת הרבנים, מקבלי התמיכה, אך אבא ז"ל סירב ; הוא אמר שאם יכניסו רבנים נוספים יאלצו להפחית את משכורת הרבנים הוותיקים, הזעומה גם בלאו הכי. ברם מצא אבא עבודה לרב ב' והוא נתמנה למזכיר הקהילה. למרות זאת נעלב הרב ב' שלא הכניסו אותו לרשימת הרבנים וברח מהר מאודיסה ושוב לא שמענו ממנו דבר. יום אחד הגיע אלינו מכתב מוורשה ואליו מצורף עתון אנטי־דתי ובו השמצה נגד אבא שהיה — על־פי הנאמר — משתף פעולה עם הקומוניסטים לטובת עצמו. מחבר המאמר היה הרב ב'. השולח שהכיר את אבא ואת האיש, ביקש מאבא שיכתוב מיד מכתב לעתון ובו יפריך את השקרים וההשמצות שבמאמר.

כולנו הזדעזענו מהכתוב וביקשנו גם אנו מאבא לכתוב תשובה. ואמנם, עוד באותו ערב ישב אבא וערך מכתב, ובסגנונו הבהיר הוכיח כי אין אף שמץ של אמת במאמר, הרצוף סילוף־דברים לשם השמצה.

בבוקר לקח אבא את המכתב שכתב, וקרע אותו. נדהמנו ושאלנו את אבא למה עשה זאת? "למה לתת לשקר להתקיים"? אבא הסביר לנו בשקט, כדרכו, ואמר: "אינני יודע מה הביא את האיש לעשות מה שעשה. אינני יודע גם מה מצבו וממה הוא מתפרנס. יתכן שהוא מכהן במשרה שאם יודע שפרסם שקרים, יפטרו אותו ממשרתו והוא ישאר בלא פרנסה, דבר שאין בדעתי לגרום. חוץ מזה", הוסיף אבא, "מי שמכיר אותי לא יאמין לכתוב במאמר, ומי שאיננו מכיר אותי, שיחשוב כל מה שעולה בדעתו"! עברו שנים. אנו גרנו ביאססי; אבא כבר היה בעולם האמת. יום אחד הגיע מכתב מארצות-הברית מהרב ב', ובו התחנן שאבא יסלח וימחל לו על הדיבה שהוציא עליו. הוא טען, כי לאחר שברח מאודיסה הגיע לוורשה בחוסר כל ולא היה לו ממה לפרנס את משפחתו. והנה עורכי העתון האנטי-דתי הציעו לו לכתוב ברוח העתון על חיי היהודים הדתיים תחת השלטון הקומוניסטי, והבטיחו לו תשלום הגון. העניות העבירה אותו על דעתו ותמורת פת-לחם כתב מה שדרשו ממנו.

עתה — כך הוא כתב — הוא גר באמריקה ויש לו פרנסה, אך מאז הגיע לאמריקה פקדו אותו צרות ויסורים לאין קץ ועדיין נמשך סבלו. יודע הוא — כך כתב — כי כל הסבל הזה לא בא לו, אלא כעונש על הדיבה שהוציא על איש צדיק וישר. ובכן מבקש הוא מאבא שיסלח וימחל לו, כי כבר נענש קשה על הרע שעשה. והוסיף, שאם אבא כבר איננו בעולם הזה, הוא מבקש מאמא לעלות עם מנין יהודים אל קברו של אבא ולבקש בשמו, מחילה וסליחה מאבא. עד סוף ימיו היה הרב ב' משגר לאמא כסף-כפרה.

הקהילה הדתית שהקים אבא באודיסה בימי הבולשביקים, התקיימה אך ורק בכח השפעתו האישית של אבא. כשעזבנו את אודיסה, פגשנו סמוך לגבול אנשים שסיפרו לנו כי הקהילה הדתית, על כל מוסדותיה, כבר חוסלה.

התקוממות שקטה

עוד סיפור השייך לאותה תקופה.

בביתנו היו הרבה מאוד כלי-כסף — סכו"ם, ספלים, צלחות, מנורת-חנוכה, קערה ועוד, שאבא ירש מאבותיו.

כשהתחילה בעיר "ההתקוממות השקטה" (מירנויע ווסטניע), ו"חברים" היו עוברים בשכונות הבורגנים מבית לבית ומחרימים כל מה שמצאו בבית, התחלנו להעביר את כלי-הכסף מביתנו לבתי קרובים וידידים.

זכורני, איך שליאלי ופולי — אחיותי הקטנות — הלכו עם כף ומזלג גדולים, תלויים להן מתחת לשמלותיהן והעבירו אותם בהסתר לבתי ידידים. לא פחדנו שמא יקחו מאתנו את החפצים — פחדנו שיאסרו את בעל החפצים. באותם הימים יום יום היו מופיעים בעתון הממשלתי רשימות של "בורגנים" שחסלו, וכל אשמתם היתה שלהם היו תכשיטים ולזה מטמון-כסף. ככה הצלחנו להוציא מהבית את רוב כלי הכסף שהוסתרו בבית הדודה רזה, בבתי משפחות שור, ובבתי ידידים אחרים. ויקר המקרה, ובכל הבתים שהסתרנו את הכלים, ערכו ה"חברים" חיפושים והחרימו את הכלים ורק על הדירה שלנו — פסחו. הא כיצד? בביתנו גרו אז הדוד איציניו שהיה מגויס למקהלת "הצבא האדום", והאדון האנדלסמן, חתנו של משה קליימן, עורך ה"עולם", שהיה מהנדס שעבד באחד מבתי-החרושת הממ-שלתיים. והנה, כאשר הגיעו המחפשים לביתנו, יצאו אליהם הדוד נחום-יצחק במדי "הצבא האדום" והאדון האנדלסמן עם תעודות שהעידו שהוא עובד בית-חרושת. ראו הבאים והס-תלקו מ"הדירה הפרוליטרית".

מכל כלי-הכסף נשארו בביתנו רק סכו"ם של פסח ומגש ענקי, שלא יכולנו להגניב למקום אחר. את המגש שברנו והסתרנו את שבריו בחול שבגג הבית ואת הסכו"ם לקחנו איתנו כשברחנו. עטפנו אותו בסמרטוטים ומסרנו את החבילה לעגלון שהסתיר אותה בשק המספוא של הסוסים. כאשר הגענו לפסצ'נקה הודיע לנו העגלון כי החבילה נגנבה. אם אכן היא נגנבה, או שהעגלון מסר אותה למי שהוא או שהטמין אותה בדרך על-מנת שיקח אותה בדרכו — אינני יודעת.

יום אחד כשהיינו כבר ביאססי, אמר לנו אבא ז"ל: "הלוא תמוה הדבר שמכל כלי הכסף הרבים שהיו לנו לא נשארו אלא

שלשה דברים, שאותם קיבלתי במתנה מהסבא שבשטפנסטי. מכל יתר הדברים שקיבלתי בירושה מברדיצ'ב, לא נשאר דבר". והוסיף אבא ואמר: "הסבא מברדיצ'ב היה ידוע כחובב כלי-כסף. אך דרכו לא היתה כדרך העשירים בימינו הרואים דבר המוצא חן בעיניהם וקונים אותו. סוחר בברדיצ'ב ידעו כי הסבא מעוניין בכלי-כסף שאפשר להשיג אותם בזול. לכן, כשנזדמנה להם "מציאה" היו מביאים אותה לסבא והוא היה קונה. אך "מציאות" כאלו היו, על פי רוב, תוצאה של דוחק; אדם שהיה זקוק מאוד לכסף ולא היה בידו, היה מוכר כלי מכלי ביתו — אף אם הכלי היה יקר לו ומכירתו גרמה לו צער ובלבד שישגיג את הכסף שנוזקק לו. יתכן כי כלים אלו, שנרכשו בעקבות יסוריהם של אחרים — אין להם קיום". כך ראה אבא ז"ל את כל המתרחש, על רקע מוסרי. התקופה שמן המהפכה הרוסית של 1917 ועד הבריחה שלנו ב-1921, מתחלקת בזכרוני לשלוש תקופות — קרנסקי, תקופת המעבר ותקופת השלטון הקומוניסטי.

תקופת קרנסקי

בימי ממשלת קרנסקי היינו כולנו מלאי התלהבות ותקווה. כל יום הביא חדשות. הקהילה היהודית התארגנה, נוסדה מועצה יהודית, נוסדה "דומה" (עיריה) דמוקרטית ונפתחה אוניברסיטה עממית עברית שבה הרצו ביאליק, טשרניחובסקי וקלויזנר, ועוד.

באוניברסיטה באודיסה הוכתרו שלושה מרצים יהודים בתואר פרופסור (דבר שבימי הצאר היה אסור): פרופ' שטנובסקי למתמטיקה, פרופ' ברדך למיקרוביולוגיה ופרופ' קלויזנר להיסטוריה. להרצאותיו של פרופסור קלויזנר באו סטודנטים יהודים מכל הפקולטות.

בתהלוכות שהתקיימו אז הופיעו היהודים עם הדגל הכחול-לבן שלהם. דומה היה כי דף חדש ומזהיר נפתח בתולדות יהודי רוסיה.

השמחה לא ארכה ימים רבים. במהרה, כפי שסיפרתי, פרצו

הפוגרומים ונגמרו האשלויות. תחת המשטר הדמוקרטי קיבלו כל העמים שברוסיה אוטונומיה. בראש השלטון באוקראינה עמד ההטמן פטליורה שיחד עם ההיידמקים שלו הביא לפוגרור-מים ושחיתות שהתפשטו על-פני כל ערי ועיירות אוקראינה. אחרי מהפכת אוקטובר כאשר הקומוניסטים יצבו את שלטונם במרכז-רוסיה נמשכה עדיין המלחמה בין "הלבנים" ו"האדום-מים" באוקראינה ובדרום-רוסיה. אודיסה החליפה שלטון כפעם בפעם וחיינו היו כל הזמן הזה תלויים לנו מנגד.

ת ק ו פ ת ה מ ע ב ר

פעם נתפסה העיר בידי ההיידמקים-הקוזקים האוקראינים. חיילים פרצו לביתנו, העמידו אותנו בשורה וכיוונו את הרובים ישר אלינו ואל הדודה דבורה'לה עם התינוקת חיה'ני בידיה (חוה בומבך ע"ה). יצא אבא ממקומו ועמד לפניה. הם דרשו את השעונים, הטבעות ושאר התכשיטים. נתנו להם והם מהרו לעבור לדירה השניה. מיד ירדנו למרתף ושהינו בו כל הלילה, כשקול צעדי המגפים הכבדים של הקוזקים נשמע עים מעל ראשינו.

אחי יוסינקה, שהיה אז בן שלש, זוכר יפה את הלילה הזה במרתף. "ישבנו כולנו צופים, נר קטן דלק על איזה חבית. אבא אמר תהלים. אמא לחשה את שמות הקדושים: ישראל בן שרה, ישראל בן חוה, פנחס בן פרל. לפתע נשמעו דפיקות בשער. הדוד דוד'ל ז"ל עזב פתאם את המרתף ויצא. לא ידענו לאן ולמה יצא.

השער נפרץ. ההיידמקים תפסו את הדוד והרביצו בו בקתות רוביהם, עד שהתעלף. במעשה זה כנראה הציל אותנו ולכך התכוון בצאתו את המרתף.

לפנות בוקר חזר אלינו בזחילה והודיע שהרוצחים הסתלקו. מאז סבל כל ימי חיינו כאבים — הדוד דוד'ל הקדוש". באותה תקופה נאסר הדוד איציניו (נחום-יצחק) על ידי הצ'קא כתוצאה ממלשינות.

ברומניה היה יהודי בשם תומים, ששמש מעין רב במקומו.

ומדי פעם היה בא לבית הסבא ר' מרדכי-זיסי. והכיר יפה את כל המשפחה. פעם בעת שהרומנים פלשו לאודיסה הלך הדוד איציניו ברחוב ופתאם נגש אליו קצין רומני עם סמל של הצלב-האדום ואמר לו: "אינך מכיר אותי?" היה זה תומים אלא שהזקן, הפאות והקפוטה שלו נעלמו כלא-היו. הוא היה מגולח למשעי ובמדי קצין. הוא ספר לדוד, כי הוא מפקח של הצלב-האדום בצבא הרומני באודיסה. יש לו משרד ואם יש צורך בתרופות או כל דבר דומה, הוא מוכן לעזור.

כעבור זמן קצר, השתלטו הגרמנים על העיר ולתמהונו של דודי שוב הופיע אותו תומים, הפעם במדי הצבא הגרמני, ועלי-הם סמל הצלב-האדום. לאחר שהגרמנים גורשו והקומוניסטים חזרו הופיע תומים שוב כמפקד הצלב-האדום והפעם בצבא האדום. כשפגש בדודי, אמר לו, כי עכשיו יש לו תפקיד חשוב בצבא האדום מטעם הצלב האדום. הוא נתן לדודי את כרטיס הבקור שלו והזמין אותו לבקר במשרדו, שהיה באחד הבנינים המפוארים, במרכז העיר. עם כרטיס זה, אמר, תוכל תמיד להכנס למשרדי ללא רשיון מיוחד, וכבעבר הזכיר כי הוא מוכן לעזור במקרה הצורך.

העניין היה תמוה בעיני דודי והוא נמנע מלהפגש עם האיש. אך אחרי אותו הלילה שבאו מהצ'קה לקחת אבא כבן ערובה, החליט איציניו, לגשת למרות זאת, לתומים, ולבקש את עזרתו. איציניו יצא לדרכו בבוקר, ומאחר שלא שב, הבנו כי קרה לו דבר מה. למחרת הלכתי אני למשרדו של תומים; ליד הדלת עמד חייל צעיר ורובה על כתפו. כשאמרתי לו כי עלי לראות את אדון תומים, הרכין את ראשו ולחש לי: "אל תכנסי, שכן תוכלי להכנס אך לא לצאת, מוטב שתלכי מכאן". במשך שבוע ימים היינו אחוזי חרדה לגורלו של איציניו; בכל בוקר רצנו לקרוא את העתון הרשמי שהודבק על הקירות, לראות אם לא נמסר בו על חיסולו של איציניו. אני הלכתי לצ'קה ומסרתי חבילות עבורו, אך אני יודעת אם הן נמסרו.

כעבור שבוע ימים חזר איציניו ומפיו נודע לנו כי תומים נאסר כמרגל ועמו נאסר כל מי שבא למשרדו. המשפט ארך כשבוע ימים; בכל יום חקרו את איציניו על מעשיו וקשריו עם תומים

ועל קשריו עם "שונא־המהפכה". תומים, כדי להציל את עורו, הודה, כי היה מרגל, אך טען כי ריגל לטובת הקומוניסטים ועקב אחרי אלמנטים עוינים למשטר הסובייטי. הוא הלשין על אבא כי עמד בקשר עם האנגלים ועל איציניו שתיווך בקשר זה. פעם העמידו את איציניו פנים אל פנים מול תומים שהעיד בפניו כי ביום פלוני עמד איציניו בבולור (מול החוף) ואותת לספינות האנגליות בים. המשפט אך כשבוע ובסופו הורשע תומים והוצא להורג, והאנשים עליהם הלשין — ובכללם איציניו — שוחר-רר.

תקופת שלטון הבולשביקים

תקופת השלטון הבולשביקי זכורה אצלי לטובה. התנאים החומריים היו אמנם קשים — רעבנו וקפאנו מקור, לא היה חשמל ובברזים לא היו מים. מאידך גיסא, בריאותם של אמא והילדים היו משביעי רצון. אבא עבד עבור הקהילה הדתית, ואף-על-פי שלא היתה לו טובת הנאה, היה סיפוק נפשי. אנו שמחנו שאבא אתנו ולא חושש לחיינו. ממעט המזון שהיה עשתה אמא בלהטר-סיה מאכלי שבת. המים שבהם בישלו תפוחי האדמה היו "מרק", במקום דגים אכלנו קציצות מתפוחי אדמה וכך היתה לנו חווית עונג שבת. חיה'ני ואני נהנינו מלמודינו באוניברסיטה. באוניברסיטה היה אמנם קר והרבה מרצים הת-חממו בשעת ההרצאות, בעזרת בקבוק מים-חמים, אך הלימודים היו מעניינים. בתיאטרון נערכו הצגות טובות ובעיר הושמעו קונצרטים. למרות שלא ויתרנו על אף הצגה מעניינית או קונצרט טוב, הרי בכל פעם שהלכנו לתיאטרון לבשנו בגדים ישנים ונעלים קרועות, כי בדרך חזרה מהתיאטרון עלול היית לפגוש איזה "חבר" שיקח ממך את המעיל והנעלים.

פעם כשצפינו באופרה החל לפתע ליפול על ראשי האנשים באולם רפוד כסאות. הסתבר כי "החברים" שישבו ביצע הסירו את הקטיפה והרפוד מהכסאות וזרקו על היושבים באולם. בחורף היתה הדירה שלנו קרה מאוד. כל החלונות בבית היו מנופצים מאז פוצצו אנשי הצ'קה את שער־הבית כאשר באו לאסור את אבא.

רק בחדר אחד תקנו את החלונות. שם היה תנור הברזל שעליו בישלה אמא את האוכל ואשר חימם את החדר. בחדר הזה ישנו, אכלנו, ועבדנו. שם גם שמרנו את המעילים והערדלים כדי שלא נצטרך להתלבש ולהתפשט בחדרים הקרים.

חיה'ני לבדה שמרה על הסדר הרגיל ; בגדיה היו בארון בחדרה הקר, ובכל פעם ששבה הביתה, נכנסה לחדרה, החליפה את בגדיה וסידרה אותם בקפדנות בארון.

למרות כל הקשיים לא זכורה לי תקופה זו, על קשייה החומריים, לרעה. מאידך גיסא, קיננה בנו תחושת אי-וודאות באשר ליום מחר והרגשת נתוק מהעולם ומקרובי המשפחה. הרגשנו כי בעולם נעשים דברים גדולים ועצומים ואנו נשארים מאחור. באוניברסיטה שמענו במעורפל כי "שיטת ניוטון הוכחשה" וכי המערכת המחזורית של מנדלייב אינה מהווה עוד את הבסיס לכימיה.

זכורני, שכאשר הגעתי לרומניה כתבתי תיכף לסטרץ — פיזיקאי — שהיה פעם חבר ב"בנות ציון", ושגר אז בבסארביה, ושאלתי אותו אם נכון הדבר כי שיטתו של ניוטון הוכחשה. כתשובה שלח לי ספר פופולרי על שיטת איינשטיין.

אך מצוקותינו העיקריות היו הניתוק, הדאגות והגעגועים לנחום-אהרני.

עברה כבר שנה מאז הברחנו אותו לרומניה ומאז לא שמענו ולא ידענו דבר על שלומו.

הבריחה

1921

בקיץ 1921 הגיעה אלינו הידיעה, כי הסבא ר' מרדכי־זיסי זצ"ל ארגן, עם מבריחי גבול, את הברחתינו לרומניה. אבא ז"ל היסס. הוא הסתפק אם ראוי לברוח ולנטוש את הקהילה שהקים בכוחות עצמו בקשיים רבים.

דומני שלולא הדאגות והגעגועים לנחום־אהרני, לא היה אבא מחליט לעזוב את אודיסה כל עוד היתה אפשרות לפעול בעיר למען הקהילה. ההורים החליטו להבריח את נחום־אהרני לרר־מניה כדי להציל אותו מהרעב ולאפשר לו להמשיך בלימודיו. על־פי התוכנית היה אמור לגור אצל הסבתא בשטפנשטי שתד־אג — כך חשבנו — לצרכיו. אז טרם ידענו, כי הסבתא כבר איננה בחיים. הידיעה על פטירת הסבתא הגיעה אלינו דרך סקנדינביה רק חצי שנה אחרי מותה.

כל אותו הזמן, לא ידענו אם הגיע לשלום והיכן הוא נמצא, אך לכשהגיעה הצעת הבריחה, ואז כבר ידענו כי הסבתא אינה בחיים ושנחום־אהרני לא גר בשטפנשטי, הכריעו הדאגות והגעגועים את הכף ואבא ז"ל הסכים לבריחה.

בימי בין המצרים יצאנו מביתנו, כשעם כל אחד חבילת חפצים גדולה ככל שיכול היה לשאת. לא הלכנו יחד, יצאנו דרך רחובות שונים ונפגשנו מחוץ לעיר, שם חכתה לנו עגלת איכר ששכרנו. את חבילת כלי הכסף שנשארו לנו מסרנו, כפי שספרתי לעיל, לעגלון, שישים בשק המספוא.

היה עלינו לנסוע לפסצ'נקה, עיירה על שפת הדנייסטר, שם אמורים היינו לפגוש במברחים שיעבירו אותנו את הדנייסטר,

מהצד הרוסי לצד הרומני, ויביאו אותנו ליאססי. בפסצ'נקה גרה משפחתה של חנה'לה חברתי וארוסת דודי איציניו, ולכן סידר הסבא זצ"ל עם מבריחי הגבול שיעבירו אותנו, את איציניו בן זקוניו ואת חנה'לה ארוסתו, מפסצ'נקה לרומניה.

בדרך לפסצ'נקה חנינו בהוצאלעס. שם באו להפרד מאיתנו ידידים, ביניהם תמה המבשלת, שהיתה כאחת ממשפחתנו, וחיים-ברוך, שהיה המשמש של הסבא ר' מרדכי-זיסי במשך שנים רבות, שגם הוא הרגיש עצמו שייך למשפחה. הוא היה אומר: "הייתי שומר על הרבי ככלב נאמן".

כשבאנו להוצאלעס נמסר לנו, כי הקומיסר בעיירה הוא קומר-ניסט אכזרי, ממש הורג נפשות. אסור שיוודע לו על שהותינו בעיירה. ובכן, לא התמהמהנו ולפנות בוקר עזבנו את המקום והמשכנו בנסיעה. רק יצאנו את העיירה והקומיסר בא לקראתנו. הוא ירד ממרכבתו, רמז לעגלון שלנו שיעצור, ניגש אל אבא ואמר לו: "אני יודע מי אתה. אני גם יודע לאן אתם נוסעים אך לא אגע בך לרעה". אמר, חזר למרכבתו והמשיך בדרכו ואנו המשכנו בדרכינו.

זו היתה פגישתינו הראשונה והאחרונה עם האיש ואין בידי להסביר את פשר המעשה.

הנסיעה מהוצאלעס לפסצ'נקה ארכה כמה ימים, אך פרטיה של נסיעה זו נמחקו מזכרוני.

לאחותי חיה'ני זכורה נסיעה זו היטב. אני מעתיקה כאן את זכרונותיה בתרגום מאידיש לעברית.

"ביום חמישי מאוחר בלילה יצאנו את הוצאלעס בעגלה. בדרך פגשנו בעגלה אחרת. העגלון שלנו ירד ושני העגלונים נעצרו, עמדו והסתודדו. זמן מה אחרי כן נסע העגלון השני לדרכו ואנו המשכנו בדרכינו. כעבור זמן הודיע לנו לפתע העגלון כי החבילה שמסרנו להסתיר בשק המספוא נעלמה. שתקנו. אלה היו כלי הכסף האחרונים שנותרו לנו. המשכנו לנסוע.

השחר עלה. החל הבוקר של יום שישי. והדרך עד לעיירה, שבה אמורים היינו לבלות את השבת, עוד ארוכה. כעבור שעות אחדות של נסיעה נשבר גלגל מגלגלי העגלה. לא ניתן היה להמשיך בנסיעה. הדרך עברה בין שדות ויערות ולא היה כל כפר בקרבת

מקום שבו ניתן היה למצא בעל מלאכה. כעבור זמן מה, שנראה לנו ארוך כאורך הגלות, הצליח העגלון לתקן את הגלגל בכוחות עצמו. ב"ה, אנו שבנו לעגלה וחבילותינו לצדינו. השמש הלכה ונטתה למערב, השבת הלכה והתקרבה ועלינו היה עוד לעבור יער, שספרו עליו שנמצאים בו שודדים. העגלון מצליף בסוסים בכל כחו ולכשעברנו את היער בשלום, ראינו כי השמש שוקעת.

אבא ז"ל הורה לנו לרדת מהעגלה. בעגלה נשארו רק אמא, שהיתה אחרי נתוח כליה קשה, ויוסינקה שהיה ילד קטן. ירדנו מהעגלה והמשכנו ללכת ברגל. כשהגענו כעבור כמה שעות הליכה, ישנו כבר כל תושבי העיירה. המשפחה שאצלה היינו אמורים להתארח המתינה לנו. נשכבנו על הרצפה ונתננו לרגלינו העייפות לנוח". עד כאן זכרונותיה של חיה'ני. בט' באב חנינו בדרך באיזו עיירה יהודית. אך את הפרטים של יום זה אינני זוכרת. סופו של דבר הגענו עייפים מאד לפסצ'נקה. שמה חיכו לנו הדוד נחום-יצחק, הלוא הוא איציניו, וארוסתו חנה'לה חברתי הטובה.

חנה'לה

חיה'ני ואני הכרנו את חנה'לה בגימנסיה של ז'בוטינסקיה, שם היא למדה בכיתה ז'. אביה, שגר בפסצ'נקה היה סוחר אמיד ואמא, רבצ'יק היתה ידועה כאשת חיל-וחכמה ואנשי העיירה היו מתיעצים עמה בעניניהם. היתה זו משפחה משכילה וציונית. הילדים נשלחו ללמד באודיסה. חנה'לה לגימנסיה והאח הגדול — ישה — למד קודם בשיבתו של "רב-צעיר" באודיסה ואחרי זמן בתיכון היהודי של אידיליצקי.

חנה'לה היתה חברתי האהובה עלי, למרות שהיינו יחד בגימנסיה רק שנה אחת. בסתיו 1917 נכנסנו, אני וחיה'ני, לפקולטה למדעי הטבע באוניברסיטת אודיסה. חנה'לה שרצתה ללמד מתמטיקה צריכה היתה ללמד שנה נוספת של תיכון. באותה שנה באה לישיבות "בנות-ציון" וביקרה בביתנו תכופות. היינו מטיילות יחד ומשוחחות שעות ארוכות על דברים "העומ-

דים ברומו של עולם". בביתנו הכירה חנה'לה את איציניו. חנה'לה היתה מזיגה נפלאה של שכל צלול, דמיון חי ולב חם. היא אהבה את היופי שבטבע, היופי שבנפש האדם ואת היופי שבמחשבה הטהורה. כידידה היתה נאמנה ללא גבול.

בשנת 1919 נרשמה חנה'לה לאוניברסיטה ללמודי מתמטיקה, אך לא הופיעה ללמודים, משום שבאותה שנה נהרגו אביה וסבה על ידי הבולשביקים. האם לא יכלה הייתה לממן את למודיה של חנה'לה באודיסה. בסוף השנה הלכתי לפרופסור ובקשתי להרשות לחנה'לה להבחן ולאפשר לה להמשיך לשנה ב'. הוא סירב ואמר: "די באסון שפקד את המשפחה לא צריך להוסיף עוד אסון ולקלקל גם את מהלך החנוך שלה". ברור, כי הפרו-פסור צדק, אבל אני חשבתי אחרת. האמנתי בכשרונותיה ויכולתה של חנה'לה והייתי בטוחה שתוכל ללמד את כל החומר מתוך ספרים, גם ללא הופעה בהרצאות.

במצב שנוצר, החליטה משפחת גרצנשטיין (משפחתה של חנה'לה), כי אם חנה'לה הפסידה כבר שנת-לימודים, מוטב שתחליף מקצוע ותלמד רפואה — מקצוע שיש בו יותר "תכלית". רשמתי את חנה'לה לפקולטה לרפואה לשנת הלימודים 1920. אך שוב, בגלל המצב במשפחה, לא יכלה חנה'לה לבוא לאודיסה, גם בשנה זו.

חשבתי, כי במצב הקשה שנוצר במשפחה, אסור לה לחנה'לה לוותר על הלימודים באוניברסיטה. אך מה לעשות? כיצד תוכל ללמוד באודיסה ולגור בפסצ'ניקה? חשבתי וחיבלתי תחבולה. אני אלך במקומה להרצאות ולמעבדות בפקולטה לרפואה, ואח-תום את שמה. החלטתי ועשיתי. הופעתי להרצאות, עבדתי במעבדות ובכל מקום חתמתי: חנה גרצנשטיין. הדבר לא היה קשה, שכן בפקולטה שלי למדנו בשנה השניה בערך את אותם הדברים שלמדו בשנה הראשונה בפקולטה לרפואה — פיזיקה, כימיה, בוטניקה, היסטולוגיה וכו'.

בשעות ידועות הופעתי בפקולטה שלי וחמתי את שמי, ובשעות אחרות נוכחתי בפקולטה לרפואה וחתמתי את שמה של חנה'לה. יחד עם זאת שלחתי לחנה'לה את כל הספרים הדרושים לה על מנת להתכונן לבחינות. לאחר שקיבלתי בסוף השנה

אישורים מהלבורנטים שחנה גרצנשטיין עשתה את כל העבור דות הדרושות, רשמתי אותה לשנה ב'.

אך גם בשנה זו לא יכלה חנה'לה להופיע. מה יהיה? החלטתי להמשיך ב"המצאה הנפלאה" שלי, אך בשנה זו צריך היה כבר לנתח מתים לצורך האנאטומיה. נכנסתי ל"תיאטרון הניתר-חיים". על 13 שולחנות היו מונחים 13 גופות. מסביב לכל שולחן עמדו כמה סטודנטים שמהם ניתח האחד יד, השני רגל וכו'. הריח היה נורא, המראה מזעזע, ראשי היה סחרחר עלי, הרגשתי בחילה וברחתי. ניסיתי פעם נוספת, אך שוב לא יכולתי לעמוד במראה וברחתי.

אז אסר עלי אבא ז"ל להמשיך, וככה נסתיימו לימודי הרפואה שלי ושל חנה'לה.

כעבור שנים אחדות, החלה חנה'לה ללמוד פילוסופיה באוניברסיטה של יאססי וקיבלה תואר במקצוע זה.

כעבור שנים אחדות עלו חנה'לה ואיציניו לארץ. חנה'לה עבדה כמורה לילדים נחשלים והצטיינה בעבודתה.

לאחר זמן הקדישה את עצמה לציור ונודעה בארץ כציירת בעלת רמה.

איציניו

איציניו, נחום-יצחק טברסקי—אחיה הצעיר של אמא—היה בן הזקונים של סבא ר' מרדכי-זיסי והסבתא חוה-גיטלה. הוא היה בן גילי ובן גילה של חנה'לה. הוא היה בא לבקר אצלנו באודיסה יחד עם משפחת אמא—הדודה דבורה'לה עם התינוקות חוה'ני (בתה של הדודה פייגלה), הדוד דוד'ל ז"ל ועוד, עד שהתחילו ארצות אירופה — ביניהם גם רומניה — להלחם נגד רוסיה הקומוניסטית.

מסיבת המלחמה, נסגר הגבול בין רוסיה לרומניה והאורחים לא יכלו לשוב לביתם ונשארו אצלנו.

איציניו היה בחור יפה, מלא חן, בעל שכל ישר וחוש הומור. היה לו כשרון מעשי. הוא סידר ענינים שונים עבור משפחתו וחבריו ותמיד היה מוכן לעזור והיה חביב על כולם.

בבית הסבא למד איציניו גמרא. את השכלתו הכללית למד מתוך קריאה ולימוד עצמי. הוא היה ציוני נלהב ודבר וכתב עברית צחה.

היה לו קול ערב ובהיותו אצלינו באודיסה למד מזמר של האופרה לשיר על פי תווים. בביתנו הכיר את חנה'לה חברתי. הם התקשרו זה לזה והתאהבו. כשחזרה חנה'לה לפסצ'נקה בגלל האירועים הטרגיים שאירעו במשפחתה, התנדב איציניו למקהלת הצבא האדום—במקהלה זו היו כל הבחורים יהודים—וסידר שהופעות המקהלה תהיינה במחנות הצבא שלצדו של הגבול הרומני, קרוב לפסצ'נקה—מקום מגוריה של משפחת גרצנשטיין. כך יכול היה איציניו לבקר תכופות אצל משפחתה של חנה'לה והתחבב במהרה על כל המשפחה.

לא ארכו הימים והגב' גרצנשטיין, אמה של חנה'לה, הסכימה לשידוך בין חנה'לה ואיציניו, וחנה'לה החליטה לעזוב את משפחתה ואת רוסיה וללכת אחרי איציניו לרומניה.

הסבא ר' מרדכי־זיסי זצ"ל סידר שיחד אתנו יעברו גם איציניו וחנה'לה ארוסתו את הגבול ויבואו לרומניה.

כאשר הגענו לפסצ'נקה המתינה לנו שם דירה, ששכרה עבורינו הגב' גרצנשטיין—אמה של חנה'לה. שם חכינו למבריהי הגבול שיבואו ויעבירו אותנו לרומניה. לא חכינו בפסצ'נקה זמן רב. בליל ירח אחד באו המבריהים ויצאנו לדרך—אל הנהר דנייס־טר. הלכנו דרך שדות תבואה ובכל פעם ששמענו צעדים כרענו בתוך הקמה שהסתירה אותנו מעיני העוברים. ככה הלכנו עד שהגענו לגדת הנהר. על הגדה עמדו חיילים של משמר־הגבול על נשקם. הם קבלו, כמובן, שוחד והיה עליהם לעזור לנו. למרות זאת הם תבעו את התכשיטים שעלינו ואיימו שאם נסרב ישליכו אותנו אל הדנייסטר. נתננו להם טבעות, שעונים ושר־שרות והם הניחו לנו.

בחצות הופיע איש ועל גבו סירה סדוקה. בסירה זו העבירו אותנו את הנהר שנים, שנים. עד שהגיעה הסירה לחוף הרומני התמלאה חציה מים ובגדינו נרטבו. בהגיעו לחוף הרומני שפך האיש את המים מהסירה וחזר לקחת שנים נוספים. רגעי חרדה עברו עלינו שעה שחלק מהמשפחה היה עדיין מעבר הזה של

הנהר וחלק אחר מעברו השני. דומני כי חציית הנהר לא ארכה, אך לנו הממתינים בחוף נראה היה הזמן ארוך ללא סוף. בברירה זו השתתפו — אבא, אמא, אנו הבנות ויוסינקה, חנה"ל לה ואיציניו, הדודה רוזה, הדוד שבתאי ושתי בנותיהם, חוה-גיטליקה ומריס-מקה, וגיסתה של הדודה רוזה, חנה שור. בצד הרומני המתינו לנו מברחים אחרים שהוליכו אותנו בדרך-לא-דרך שעות ארוכות. ההליכה היתה קשה, צריך היה לטפס על גבעות ולפלס דרך בתוך סבך שיחים. המברחים האיצו בנו למחר שכן היה עלינו להגיע לעיירה בעוד חושך. היינו מאד עייפים, התנשפנו בכבדות. באמצע הדרך נעמד אבא לפתע והוריד את החבילה שבידו — שבה היו טליתו, תפילין ואי אילו ספרים וחפצים אישיים — ולא היה לו כח לשאתה. זרקתי את החבילה שלי ולקחתי את זו של אבא.

לפנות בוקר הגענו לעיירה ונכנסנו לבית בו נתנו לנו תה, לחם ודג מלוח. היתה זו ארוחה טובה אחרי ימי הרעב באודיסה. לא הספקנו לסיים את הארוחה ולפתע הודיעו לנו, כי המשטרה עורכת חיפוש בעיירה ועלינו להתחבא. אמא והדודה רוזה התחבאו במרתף, את חיה'ני הסתירו בערמת קש (שם נתקעה שבולת בעינה), והילדים הקטנים הובאו לגינה והתערבבו שם בילדי העיירה המשחקים. אינני זוכרת היכן אבא ואני התחבאנו.

כעבור שעה קלה הסתיימו החפושים וחזרנו כולנו לבית. כעבור זמן קצר הופיעו ה"סוחרים" שבאו "למכור" לנו תעודות אזרחים שיאפשרו לנו את הנסיעה עד הרכבת וברכבת. סוחרים אלו, שכל אחד מהם צריך היה לבחור לו אשה (שתסע אתו כאשתו), רצו רק בנשים היפות. כולם רצו באמא ובדודה רוזה אך לא בגיסתה של הדודה, שפניה היו קמוטות.

בסופו של דבר נעשה העסק, ולכל אשה צורך בן-זוג כבעלה. גם אחותי חיה'ני קבלה בן-זוג. לי היה מזל ונסעתי עם אבא כבתו, אך תחת שם אחר. ה"בעל" של אמא הזכיר לה כל הזמן: "תזכרי כי שמך רייזל". "לא אשכח" — השיבה אמא "כי זה באמת שמי". אך הוא הוסיף להזכיר את הדבר משך כל הנסיעה. עשינו את הדרך בקבוצות "משפחתיות" תחת שמות שונים.

נסענו בעגלות עד תחנת הרכבת והמשכנו ברכבת עם "בני הזוג" שלנו. בכל מקום עלו שוטרים ובדקו את התעודות. בתחנת הרכבת נפרדו דרכינו — משפחתינו עם הדוד נחום־יצחק נסעו ליאססי, הדודה רוזה ומשפחתה נסעו לקשינוב, וחנה'לה נסעו לבהושי אל הדוד דוד'ל אחיו של איציניו, שהרי לא ייתכן שנערה מאורסת תגור בבית החתן לפני החתונה.

י א ס ס י

1925—1921

בבית הסבא ר' מרדכי־זיסי ביאססי חיכה לנו אחי נחום־אהרני ז"ל. הוא הגיע לרומניה שנה לפנינו. לאחר שעבר את הגבול בגנבה והגיע לקישינוב נאסר ע"י המשטרה. מבית הסוהר הצליח להודיע על מאסרו לסבא ר' מרדכי־זיסי, והסבא בעזרת שוחד הוציא אותו מהמאסר. ומאז גר בביתו של הסבא.

תנאי המגורים אצל הסבא זצ"ל לא היו נוחים ביותר. מלבד הסבא גרו בבית שתי בנותיו, דבורה'לה הגרושה ושרה'ני הפנויה, והבת הנשואה פייגלה עם בעלה ר' נחום'ל ובתם חוה'ני. כשבאנו נמצאו שם גם הדוד שלומוני, בנו הבכור של הסבא עם אשתו באזעלע ובנם הקטן דודי. הם הגיעו לסבא אחרי שנצלו מהשחיטה בעיירת מגוריהם פרוסקרוב. בשחיטה זו הרגו אנשי פטליוורה את שתי הבנות הקטנות של הדוד שבעיקה ולא'קה הי"ד ואת ההורים של הדודה באזעלע.

למרות הצפיפות, היתה בבית סבא אוירה של אהבה וחמימות משפחתית.

בעזבונה של חנה'לה ע"ה מצאתי מכתבים אחדים מנחום־אהרני ע"ה, שכתבם אליה תיכף אחרי שהגענו, ליאססי. מכתבים אלה משקפים את מצב המשפחה ואת תנאי החיים באותם הימים. אך בעיקר מתגלית בהם גם אישיותו של נחום־אהרני, טוב יותר מאשר הייתי אני מסוגלת לתאר אותו.

אני מביאה כאן את המכתבים המעטים האלו השמורים עמדי, מתורגמים מרוסית לעברית.

מ כתב א'

לחנה.

אני שמח בלי-סוף לבואך. מאוד מאוד הייתי רוצה לראותך ולשמוע יותר על יישה [— אחיה]. כאן אין חדשות. במהרה, אמנם, תהיי גם את אתנו ואז נחדש שוב את ערבי אודיסה החביבים והנעימים. באמת אינני יודע מה עוד לכתוב, כולם כבר כתבו על הכל. מלבד זאת עלי למהר, כי האיש מחכה לקחת את המכתב. נשאר לי רק ללחוץ את ידך ולאחל לך כל טוב. נחום אהרון.

מ כתב ב'

סליחה על שלא עניתי על מכתבך עד עתה. התכוונתי כל העת לכתוב אליך אך לא הספקתי. כך המנהג אצלנו — כולם מתיש-בים לכתוב אליך והכתיבה נמשכת ודומה שלעולם לא תגמר. בינתיים מתפנים לעשות הא ודא ולפתע אני מגלה כי המכתב אליך, כבר נשלח. אני מודה לך מאוד, חנה, על הענין שאת מגלה בהמשך למודי. אך לדאבוני, אינני רואה, לעת-עתה, לפני כל דבר טוב בשטח זה. ללא בחינה לא אוכל להתקבל לכתה ז', משום שאין בידי המסמכים הדרושים. יש בידי רק תעודה מן הגימנסיה, שניתנה לי בזמן הבולשביקים, שעברתי קורס של שש כיתות. אין ציונים בתעודה ובכן אין לה כל ערך. על-מנת להבחן שנית, יש לחזור על כל הלימודים — לשנן את הכרונר-לוגיה, ללמוד את המילים הכתובות ב-B ועוד "צמוקים" מעין אילו. (בשפה הרוסית היו שתי אותיות E, Z שהגו אותם כסגול, ובבית הספר היו לומדים על פה את המלים שכותבים אותם ב-Z ולא ב-E. עכשיו אין נוהגים לכתוב את ה-Z). לכך אין לי, לא רצון, לא כח ולא סבלנות. מכל מקום, לו היו בידי ספרים הייתי מנסה לעבור על התוכנית של כיתה ז'. את השפה הרומנית למדתי בעצמי מתוך ספרו של שטפנסקו שאת לבטח מכירה — ספר די סמרטוטי. אמנם, גם לאחר שגמרתי ספר זה, אין בידי עדיין לקרוא ספר רומני באופן חופשי. אני ומרים היינו

רוצים לקחת יחד מורה פרטי, אך לע"ע טרם השגנו. לכל זה יש להוסיף כי הסביבה שלנו, מאוד לא נוחה ללמוד. חדר קטן, רעש נורא ושולחן עגול בעל נטיה להתנדנד, כמו הדודה מרים. מובן, כי בתנאים כאלו פשוט אי-אפשר להתרכז באיזה שהוא נושא, פשוט קשה לחשוב. ובכל זאת, אסור להתאונן ואסור להת-עצבן. כאשר אני נזכר בחורף שעבר, עם הערבים הארוכים המל-אים געגועים, בדידות ודאגות לשלום הקרובים, אני בא לידי מסקנה כי אין להתאונן. צריך לקוות כי הכל יסתדר לטובה. היי בריאה ומאושרת.

נחום אהרון.

מכתב ג'

יום ד' 24.8 מכתב זה כבר נשלח מקישינוב לבוהושי.

חנוצ'קה היקרה.

נכנסתי בקישינוב למשפחת בדנר ודברתי בפרוטרוט אודות מש-פחתך. עם האחות והאם של זולי. הן שהו בפסצ'נקה ג' שבועות. אחרי כן היו בקמינקה וגם שם ראו תכופות את אמך. הם מוסרות כי לכל המשפחה שלום, ברוך השם. ישה וליובוצ'קה (אחיה וגיסתה של חנה) גרים לחוד ומשתכרים יפה. ישה עובד בשתי משרות וליובוצ'קה באחת, ואת התשלום הם מקבלים בתבואה. הם אומרים כי אמך עובדת קשה וזה לא חדש בשבילך. במקומות אילו משתכרים מעט מפני שבגלל הרחבת המסחר הפנימי ופתיחת הנמלים לסחר-חוץ, נפגע המסחר במקומות הקרובים לגבול. אמה היתה חודש וחצי בברשד ולמדה בקורסים "למורים אדומים", עכשיו היא עובדת כמורה בפסצ'נקה. היא קיבלה דירה וקרקע שממנה תקבל את חצי ההכנסה (ואת החצי השני יקבל זה שמעבד את הקרקע). גם לאמך יש דונם קרקע, אך איני יודע מה הם התנאים שלה. בשטחים אלו מגדלים דורה אך הם אינם יודעים מה הם סיכויי היבול. בלה בבית והקטנים לומדים — זה כל מה שנודע לי. מה נשמע אצלך חנה ? מה שלומך ? (נוסף באידיש).

טאמער זאגט מען איהר אפ, וועט מען מוזען זיך פרייווען אין

בוקארעשט. וייטער האב קיין נייעס. הערצליכע גריססען מימע רייזעלע, מימע גיטעלע, דודיל, מענדעלע, שלומוני און באזעלע. פיעלע גריסען דעם קליינווארק איבעראויפט דודני. נחום אהרון.

אינני יודעת במה ובמי מדובר בשורות האחרונות. אך נראה שהמכתב נשלח לחנה'לה כשהיתה בבוהשי. באותה עת בא גם הדוד שלומוני והדודה באזעלע עם בנם דוד'ל בבוהשי, לפני שנסעו מיאססי לאמריקה.

מכתב ד' מקישינוב, לליאלי ביאססי.

ליאלי'נקה היקרה.

הדודה (רוזה) כבר מצפה לך בכליון עיניים. היא דיברה אודותיך עם גולדברג וזו מוכנה לקבל אותך. אם תתכווני לבחינות בשפה הרומנית ובמתמטיקה תוכלי להתקבל לכתה ו'. תאמרי לגולדברג כי גמרת באודיסה ה' כיתות, וכן עליך ללמוד היטב אלגברא והיסטוריה גם אם לא תצטרכי להבחן במקצועות אילו, שכן צריך לדעת אותם. כי בכתה ו' יתחילו ללמוד את ההיסטוריה של התקופה החדשה. את השפה הרומנית אוכל אני ללמד אותך, או שניקח לך מורה. בכלל אל תדאגי ואל תתייאשי, תוכלי ללמוד. את כותבת כי משעמם לך. חבל מאוד, הרי אני הוא הכי משועמם מכולם. האם אפשר שבלעדי עוד יותר משעמם? ואולי היה גם קודם משעמם ואני לא הרגשתי בזה. אני נושק לך. נחום אהרון.

מכתב ה' לחנה לבלציטשט (מקום נופש שבו משפחת הרב' נית מבהושי שכרה וילה).

לחנה.

את כותבת כי משעמם מאוד, וזה רע. האם אין כבר הרים, שדות וחורשות בבלציטשט? נשארו לך רק עוד כמה ימים בבלציטשט, תנצלי אותם ותטיילי כהוגן. אני למשל, הייתי מצטרף אליך

ברצון. על עסקי תדעי את הכל ממכתבה של אמא. היי תמיד בריאה ומאושרת.

נחום אהרון.

בנוסף: חנה, קראתי את מכתבך. מה לאחל לך? יתן השם כי לילות הסתיו מכוכבים ומצב רוחך האביבי, לא יפסקו.

ג ל ו י ה עם תמונה של אשה יפה ושמחה.

על הגלויה כתוב:

חנה יקירתי, כ"ט אלול תרפ"ב

יחד עם ברכתי העמוקה, ברכת שנה טובה. אני שולח לך תמונה זו כדי שתהיי עליזה ומאושרת יותר. היי תמיד אוהבת חיים, ומלאה במצב-רוח רעננים.

נחום אהרון.

מכתבים מעטים אלה, משקפים יפה את מצב המשפחה, את דכאון הנפש, ואת החרדה לעתיד ולהמשך הלימודים של כל אחד ואחד מאיתנו.

בעית חינוך ילדים

הגענו לרומניה בחוסר כל — ללא כסף, ללא מסמכים וללא ידיעת השפה הרומנית.

בסופו של דבר דאגה הדודה רוזה — המלאך הגואל שלנו — לקבלת נחום-אהרני לכתה ז' בגימנסיה בקישינוב. אחרי כן סידרה גם שליאלי תעמוד בבחינות הבגרות שנערכו בקישינוב עבור פליטי רוסיה. לאחר זמן נתקבלה גם פולינקה בעזרתה, לגימנסיה בקישינוב, ויוסינקה התקבל לגימנסיה של הרב צירל-סון שהיתה גם היא בקישינוב. כך פתרה הדודה רוזה, במאמצים רבים ובעזרת כספה, את בעיות חינוך ילדים במשפחתנו.

דאגות פרנסה

מלבד בעיות החינוך היו גם בעיות הפרנסה. כשברחנו מרוסיה

ללא כל רכוש או ממון, חשב אבא כי ברומניה ימצא לו סכום כסף. סבא משטפנסטי — שהיה מבוגר הרבה מהסבתא — דאג לביטוח-חיים לטובת הסבתא והסבתא נתנה את תעודת הביטוח לאבא במתנה. אבא קיווה שיעלה בידו לקבל, לכל הפחות, את הכסף ששולם במשך שנים הרבה, או לפחות, חלק ממנו. כשיבאו לרומניה נתברר כי הכסף כבר נגבה.

מלבד זה מסר אבא לאוסישקין סכום כסף על-מנת שישקיע בארץ. (אינני יודעת באיזה אופן התכוון אבא להשקיע את הכסף, אם בקרקע או במניות). כשהגענו ליאססי כתב אבא לאוסישקין ושאל אותו על הכסף שמסר לו. תשובתו של אוסישקין היתה, כי בגלל המהפכה לא הגיע הכסף לארץ ואבד.

הדבר היחידי שקיבלנו ברומניה היו תכשיטים ובגדיה של הסבתא משטפנסטי ע"ה. הירושה הזאת חולקה בין אמא והדודה רזזה. בתנאים אלו התחיל אבא, תיכף אחרי שבאנו, לחפש מקור פרנסה. לפי הצעתו של הדוד איצניו, ניסה אבא, עם עוד קבוצת אנשים משכילים, ליסד הוצאת ספרים. נערכו כמה ישיבות בבית, ואני זוכרת כי פעם כשאבא הציע לפני הבאים את תוכנית העסק, אמר אחד המשתתפים: "מעולם לא חשבתי כי עסק מסחרי יכול להיות כה מעניין". אך הרעיון לא יצא לפועל.

ה ח נ ו ת

באותו הזמן החליטה משפחת שור לפתוח חנות אריגים ביאססי והציעו לאבא להשתתף בחנות ואבא הסכים. החנות נפתחה. אך שוב לא היתה חנות זו כחנות באודיסה, אלא רק כעין בבואה של זו. אבא מכר חלק מהתכשיטים — ירושת סבתא ואת הכסף השקיע בחנות החדשה שבה היתה המכירה רק בסיטונות. בשנים הראשונות הביאה לנו החנות קצת פרנסה.

אמנם המשכנו לגור אצל הסבא, אך נזקקנו לכסף לצורך ביגוד, חינוך הילדים ולרפואה. באותם ימים קשים, בנסיבות החיים החדשים, בארץ זרה ובלי כסף, היה כל אחד מאיתנו מנסה

למצוא לו דרך להמשיך את חינוכו ולהכין את עצמו לעמוד על רגליו הוא. נקודת האור היחידה בתקופה הראשונה ברר-מניה היתה חתונתה של חיה'ני.

ב ה ו ש י

הדוד דוד'ל ז"ל, אחיה של אמא היה גר בבהושי. לאדמו"ר האחרון מבהושי, ר' ישראל פרידמן, נצר לשושלת רוז'ין, לא היו בנים כי-אם שתי בנות, רייזלה וגיטלה. אחרי פטירתו עבר כס האדמו"רות לשני חתניו, ר' מנדלי בעלה של רייזלה, ודוד'ל בעלה של גיטלה שניהלו יחדיו את החצר. יחד הם קיבלו את חסידיהם עם בקשותיהם, יחד הם ערכו את ה"שולחן" ויחד ניהלו בחצר ישיבה, שלא האריכה ימים.

ח צ ר האדמו"רים

ה"חצר" בבהושי התנהלה בסגנון הרוז'יני המלכותי. היו בה בנינים רבים ויפים לבני המשפחה, בית-כנסת, בית-מרחץ, אורווה וכו', ובחצר התגוררו הרבה "יושבים" ו"יושבות". מן ה"יושבות" זכורות לי אשה אלמנה ובתה שהייתה חולה במחלת סנט-ויטה והיתה תמיד אחוזת רעד. "יושבת" אחרת שזכורה לי, בגלל סיפורה הרומנטי, היתה ליבשה.

ל י ב ש ה

ליבשה היתה בת למשפחה חסידית אמידה, ומטבע הדברים הוצעו לה שידוכים רבים, אך היא דחתה את כולם. משלא עמד בה כוחה (לסרב להוריה), הסכימה להתחתן, אך מיד לאחר חופתה ברחה לבית הוריה, פשטה את שמלת הכלולות ואמרה: "אויס כלה, וידער א מויד" ("לא יותר כלה, שוב נערה") ובשום אופן לא הסכימה ללכת אחר בעלה. הביאו אותה ההורים לבית הרבי בבהושי שם סיפרה לרבי כי אינה יכולה להתחתן משום שיש לה חתן.

— "מי הוא החתן ואיפה פגשת אותו?" —
 — "מי הוא" — אמרה — "אינני יודעת, אך פעם ישבתי בבית-
 הכנסת והוא עבר על-יד החלון, הסתכל בי ואני הסתכלתי בו
 ומאז אני יודעת כי הוא חתני ואני מחכה לו שיבוא".
 ליבשה סירבה לשוב הביתה, ונשארה בחצר הרבי בבהושי.
 כשראיתי אותה לראשונה בבהושי, היתה כבר זקנה; מתחת
 למטפחתה בצבצו שערותיה הלבנות, אך פניה היו חלקים וחיוך
 היה נסוך על פניה.
 בבהושי היה משרת קצת מטומטם ושתקן. כששאלו אותו: "על
 מה אתה חושב?" היה עונה: "אסור לחשוב, היה רופא שחשב
 הרבה והשתגע".

י ע ק ב ק ל ד

המשרת שקדם לו היה יעקב קלך שהיה בן למשפחה אדוקה
 ואמידה אך במקום לחשוק בתורה חשקה נפשו בתיאטרון.
 הוא ברח מביתו לחצר האדמו"ר מרימנוב. שם עבד כמה שנים
 כמשרת ומשם נסע לבהושי, וגם שם שירת את בני הבית.
 לא לאורך ימים שהה בחצר הרבי; סופו שהצטרף לתיאטרון ועזב
 את בהושי. כעבור שנים אחדות היגר לאמריקה והתפרסם שם
 כשחקן מעולה. הוא נשא לאשה את הרקדנית הקטנטונת
 והיפהפיה, מלי פיקון, ויחד הופיעו בהצלחה רבה על הבמה
 ועל הבד.

יעקב כתב גם מחזות שבהם שיחקה מלי תפקיד חשוב. פעם
 כשביקרו ברומניה באו לבהושי לחצר הרבי ובני משפחתו. לפני
 שעזבו את החצר אמר יעקב למשרת המטומטם: "כשאני הייתי
 מצחצח רצפות אלה הן הבריקו יותר".

מלבד משפחותיהם של ר' מנדלי ור' דוד'ל גרו בחצר גם אלמנתו
 של ר' ישראל זצ"ל עם ברני (אליעזר-דב) בנה מבעלה הראשון,
 האדמו"ר ר' אשר מז'יקוב. בניהם ובנותיהם של ר' מנדלי ור'
 דוד'ל וצעירים קרובי משפחה אחרים שהתגוררו בבהושי קידמו
 בברכה ביקורים של צעירים מבני המשפחה שבאו לבקר מפשקן,
 אדז'וד, וסלוי ויאססי.

כשחנה'לה באה לרומניה היא נסעה ישר לבהושי והתגוררה אצל הדוד דוד'ל עד שנפתח בקישינוב המכון לגננות של מר יצחק אלתרמן.

הדוד דוד'ל

הדוד דוד'ל הזמין גם את אחותי חיה'ני לבקר אצלו. חיה'ני הכירה את הדוד יפה, עוד מן הזמן שהיה בא אלינו לאודיסה לרחוץ בלימן. הדוד והדודה קבלו את אחותי חיה'ני בזרועות פתוחות.

הדוד ר' דוד'ל ז"ל דמה מאוד לאביו הסבא ר' מרדכי-זיסי זצ"ל, כמוהו היה מלא אהבת הי"ת ואהבת הבריות. דמה היה לסבא זצ"ל גם בכשרון הטכני. תחביבו היה תקון שעונים. חדרו היה מלא שעונים שבורים שהיה מתקן ומשפץ — לעגמת ליבה של הדודה.

הוא היה תלמיד-חכם וניהל יחד עם רבו ר' יואל את הישיבה שבחצר. בזמן שהתארח אצלנו באודיסה, עמדנו פעם על המר-פסת ולפתע ראינו אותו עובר ברחוב ונושא על גבו שק כבד, חולף על פני הבית וממשיך ללכת כפוף תחת נטל משאו ואחריו נגירת זקנה. אח"כ סיפר כי ראה אשה זקנה כורעת ולידה שק ואין בה כח להרימו. לקח ממנה את השק והביא אותו לביתה. הדודה גיטלה היתה כשמה "טובה" כל היום היתה מהלכת עם טחנת קפה בידיה, טוחנת את הקפה הטרי, מבשלת, מסננת ומגישה קפה ריחני לכולם — לחסידים, ליושבים, וסתם למי שנכנס. לא היה אכפת לה אם האורח שבא לביתה היה במגפים מלאים בוץ ; לעשיר כלעני היתה מגישה את הקפה הריחני שזה עתה בושל.

בבהושי הכירה חיה'ני את ברני (אליעזר-דב הורוביץ), בנה של הרבנית האלמנה מבעלה הראשון, ר' אשר הורוביץ האדמו"ר מז'יקוב, והם התקשרו זה לזה. אחרי בקור קצר חזרה חיה'ני ליאססי, אך הוסיפה להתכתב עם ברני וידידותם הפכה לאהבה בת קיימא.

בקיץ 1925 נסעו משפחות האדמו"רים מבהושי למקום נופש,

בלציטשט. עמם באו כל הבנים והבנות וגם אנו איציניו וחנה'לה הזמנו לבלות אתם את הקיץ בוילה ששכרו באויר הצח. באותו קיץ חגגו בבלציטשט ביום אחד אירוסין משולשים של פייגני — בתו של ר' מנדלי — עם בן דודה דוד'ל משפיקוב; של אחותי חיה'ני עם ברני, ושל חנה'לה ואיציניו. בחגיגה שהיתה בחוג המצומצם של המשפחה היתה השמחה גדולה. פני הצעירים קרנו מאושר והרבנית מלכה'לה — אמו של ברני — פסקה: "החוט המשולש לא במהרה ינתק".

החתונה של חיה'ני עם ברני ע"ה התקיימה בפשקן, בחצרו של האדמו"ר ר' משה'לה פרידמן, שהיה דוד של אמא. היתה זו חתונה צנועה, ללא קהל רב. השתתפו בה בני המשפחה והקרובים. זוכרת אני את אבא ז"ל רוקד את רוקד המטפחת עם חיה'ני וכל הרבנים רוקדים סביבם במעגל. אחר כך חיה'ני מעבירה את המטפחת מאחד לשני במעגל ורוקדת עם כולם. היתה זו הפעם האחרונה שזכיתי לראות את אבא ז"ל רוקד. אחרי החתונה התישבו חיה'ני וברני ביאססי, בדירה קטנה ששכרו לא הרחק מבית סבא. היה זה זוג מאושר שהקרין מאושרו על סביבתו. ביתם הקטן היה פנת חמד, האוירה בו היתה ספוגה אהבה וחמימות. לטוב לבו של ברני לא היה גבול. הוא השתלב מהר במשפחה והיה לבן נוסף להורים ואח לכולנו. אחרי החתונה החל ברני לעסוק במסחר ונעזר בעצתו והדרכתו של אבא ז"ל. הוא ניסה את ידו בכל סוגי מסחר עם שותפים שונים. זמן מה היה גם מנהל-חשבונות אצל אחרים. הם בקשו פרנסה ולא עשירות. חיו בצמצום והיו שמחים בחלקם. ואע"פ שמעולם לא היה להם כסף רב, היו תמיד מוכנים לעזור לאחרים ביד רחבה.

אחרי שנים, כשהתחתנתי, שעה שאבא ז"ל כבר לא היה בעולם הזה, ולא היה בידי אמא לקנות לנו רהיטים, היתה זו חיה'ני שקנתה לנו כלי מטה וכלי שולחן ורהיטים לחדרנו ביאססי. וכשחיה'ני הזמינה עבורנו שמיכות של צמר, טען ברני כנגדה על שלא הזמינה שמיכות של משי.

חתונתה של חיה'ני והצטרפותו של ברני למשפחה האירו את חיינו הסגרירים בתקופה ראשונה זו של חיינו ביאססי.

נחום-אהרוני

נחום-אהרוני גמר את הגימנסיה בהצטיינות, אך עוד לפני בחינת הגמר קיבל דימום חריף והסתבר כי לקה במחלת השחפת הנוראה שקצרה כבר קציר כבד במשפחת אבא.

נחום-אהרוני היה נער נפלא. הוא ירש מאבא את שכלו הישר, את טוהר מידותיו ואת אהבת התורה שלו. מאמא ירש לב רגיש וחם וכשרון לאמנות. בהיותו כבן 10 חלה בסקרלטינה שהיא, כידוע, מדבקת. בזמן מחלתו השכיל לבנות מאריזת התרופות בית על כל רהיטיו. לאחר שהבריא, חיטאנו היטב את הבית ושרפנו את הבית שבנה.

כשנודע הדבר לרופאו, כעס מאוד ואמר: "איך שורפים דברי אמנות כאלו? לו נתתם לי הייתי מחטא את החפצים בעשן ושומר עליהם".

נחום-אהרוני ניחון גם בכשרון כתיבה. הוא אהב ספרות ובעיקר שירה. הוא כתב שירים יפים ותרגם רבים משירי שניאור מעברית לרוסית. כששלחתי את תרגומיו — בעצתו של מר יצחק אלתרמן — לשניאור, השיב כי התרגומים אכן מצויינים וראויים לפרסום, אך את שיריו, כבר תרגם ז'בוטינסקי.

הוא צייר וכייר היטב אע"פ שלא למד מעולם אמנות. גם בלימודים הצטיין. ובעיקר הצליח בלימוד הגמרא. בשנה ששהה ביאססי לפני בוא המשפחה, היה משכים מדי בוקר ולומד גמרא עם הדוד נחומ'ל ז"ל (אביה של חוה'ני בומבך ע"ה) והתלמיד-חכם הותיק נהנה הנאה רבה מהלימוד עם החברותא הצעיר והתפעל מאוד מתפיסתו המהירה.

גם בגימנסיה הצטיין בלימודיו ורכש את אהבת חבריו לכתה. כגודל חכמתו וכשרונותיו היתה צניעותו וענוותנותו. כשהחליטו ההורים להבריח אותו לרומניה, על-מנת להצילו מרעב ולאפשר לו להמשיך בלימודיו, הם התכוונו להציל אותו, את מחמד נפשם, את היקר להם מכל יקר. אך לא כך ראה את המצב נחום-אהרוני.

כשהוחלט על הבריחה שאלתי אותו: "האם אתה רוצה לב-רוח?" ענה: "כשאני טובעת משליכים ממנה את כל המשא

המיותר". הוא ראה את עצמו כמיותר. אני הבאתי לבית מצרכי מזון מ"השוק השחור", חיה'ני הביאה עצים להסקה, הוא אינו מוסיף דבר לבית. יסע אס-כן, ויקל על המשפחה. גם במכתביו לחנה'לה כתב: "הלא אני הכי משועמם". אילו אינם דברים לקבל מחמאה, אלא כך ראה את עצמו. כאשר יסדנו את חוג "בנות ציון" הוא היה כמעט ילד. אזי, כנראה תחת השפעת חיה'ני נעשה ציוני נלהב וכתב את השיר הבא שאותו הקדיש לחיה'ני:

Тебе сестра
Ты навела
Меня на верную дорогу
Ты побудила
Меня все силы
Отдать еврейскому народу.
С тех пор я свой
Народ родной
В стихах повсюду
Прославляю
И первый плод
Моих работ
Тебе сестриную
Я посвящаю.

אחרי שעברה התקפת הדמים חזר נחום-אהרוני ללימודיו, הספיק לסיים את התיכון ולעבור את בחינות הבגרות בהצטיינות. אחרי הבחינות שב ליאססי, וכשנבדק ע"י רופא מומ-חה לריאות אובחנה מחלת השחפת. הרופא יעץ לקחתו תיכף מהעיר ולאשפזו בסנטוריום בברנובה שבהרי הקרפתיים. אבא ז"ל נסע לבדוק את הסנטוריום. כשחזר אמר התנאים בסנטוריום אינם נוחים כמו בוניה, אך תנאי היסוד דומים — אויר הררי צח וטפול של רופא מומחה.

ובכן נסענו אבא, נחום-אהרוני ואני לברנובה. אני נשארתי אתו בסנטוריום. גרתי אתו במשך כל החורף. בין פורים לפסח באה חיה'ני להחליף אותי.

אבא ז"ל היה מכתת את רגליו על ההרים בגשם ובשלג ומביא לנו אוכל כשר. הוא היה מגיע באפיסת כוחות, אך כשהגיע, האירו תמיד פניו של נחום-אהרוני, שאהבתו לאבא ולאמא

היו ללא גבול. החודש שחיה'ני היתה בסנטוריום היה קשה עליה ביותר, שכן מחמת הריונה לא יכלה לאכול את המאכלים שאבא היה מביא.

בחדשים הראשונים שבסנטוריום היה נחום-אהרוני מלא מרץ ותקוה. קראנו יחד את שירי שניאור, פרקים בתנ"ך ובעיקר בתהלים; אני זוכרת כיצד הסביר לי פעם את תפילת "נשמת". אבל המחלה התקדמה במהירות, הוא רזה ונחלש ממש מיום ליום, ודעך כנר. בסוף החורף כבר לא היה גופו מסוגל לקלוט את האוכל. כששמעה האחות את הפצרותי שיאכל, אמרה לי להניח לו, שאינו יכול לעשות זאת. כשהגיע אבא עם האוכל ביקש שאבא יסלח לו על שאיננו אוכל.

כשראה הרופא שאפסה תקוה, יעץ להחזיר את נחום-אהרוני הביתה. לפסח חזרנו ליאססי, אך מיד יצאנו את העיר בשנית — אבק העיר החניק את נחום-אהרוני.

כשיצאנו — נחום-אהרוני, אמא ואני — לכפר בבסארביה, הוא כבר כמעט לא יכול היה להתהפך מצד לצד והתעוררה סכנת פצעי-לחץ, עקב השכיבה. אמא רחצה אותו ומרחה את בשרו בכל מיני תרופות, ומתוך יאוש ניסתה גם תרופות עממיות שונות.

כל זמן שעוד היה כוחו בידיו צייר נחום-אהרוני, כייר ויצר חפצי צים אותם העניק לכל אחד מאיתנו למזכרת. לחיה'ני צייר דמורי יות של אנשים שאינם שפויים בדעתם, ולי נתן פסלון מפלס-טלינה — מוכר עתונים בבגדים בלויים, שוכב על מדרכה לצד ערימת עתונים. גם לליאלי ולפולי העניק מיצירותיו. בתמונה האחרונה צייר מלאך מוטל על הקרקע וכנפיו שבורות.

הוא הלך וקרר לקיצו בדיעה ברורה, ללא כעס וללא תרעומת, רק בעצב עמוק. קשה היה לו להיפרד מההורים שכה אהב ומהספרות והאמנות שאותם חי והביע את עצמו בהן.

בלילה האחרון, כשישבנו על ידו, פנה לאמא ואמר לה: "אמא'לה ("מאמעניו") אל תעצבי ואל תתרגשי" — הוא חרד לבריאותה של אמא לכשימות. אחרי כן כאילו נרדם לרגע, פתאם פקח את עיניו ואמר: "צריך ללכת לקרוא למילדת" (חיה'ני היתה בחודש השמיני להריונה). הוא סגר את עיניו והשיב את

נפשו לבוראו. זה היה בד' אלול תרפ"ד הוא הלך מאיתנו צעיר, מלא כח יצירה — אוהב אדם, יופי וחיים. "כמה חלומות חלמתי עליו, כמה תקוות קשרתי בו" — אמרה אמא.

ל י ד ת ה ב ן ש ל ח י ה ' נ י

נחום-אהרונִי נפטר, כאמור, בד' אלול וביום א' דסוכות. בדיוק 40 יום אחרי מותו — נולד בן לחיה'ני, ונקרא שמו בישראל נחום-אהרון יוסף. את השם יוסף הוסיפו על שמו של איזה סבא שהאריך ימים. משנולד התינוק סיפר אבא כי בספרים הקדושים נאמר כי 40 יום לפני הלידה נכנסת הנשמה לגוף הולד.

בתקופה שבה היינו שקועים בצער העמוק על הסתלקותו של נחום-אהרונִי שהחשיכה את חיינו, הופיע התינוק שנולד לחיה'ני ככוכב אור. הוא היה לבן שעשועים ולמשיב נפש לכולנו. ביתה של חיה'ני היה לנו לאבן שואבת. כולנו מיהרנו לשם להשתעשע עם התינוק על-מנת להפיג את המתח והצער היום-יומי ולספוג קצת שמחה.

ח י ה ' נ י

חיה'ני תח' היתה נחשבת, ביננו הילדים, לפחדנית. בהוצאלעס, בליל התקפת המרצחים, קפאה חיה'ני מפחד ולא ניתן היה להזיז אותה ממקומה. פעם בעת שהיינו בהצגה או אסיפה באודיסה פרצה פתאום פאניקה בקהל שהחל בורח מהאולם והתעלפה חיה'ני. ופעם אחרת, כשעמדנו ברחוב וצפינו בהפגנה נשמעו לפתע יריות ונדרסה חיה'ני ברגלי ההמון הנמלט ורק בנס נצלה מפגיעות חמורות. אך ברגעים גורליים — בשעת סכנת חיים והכרעה — היתה חיה'ני, אמיצת הלב שביננו. כשאנשי הצ'קה פרצו בלילה לביתנו כדי לאסור את אבא ולא מצאו אותו רצו לקחת את אמא. נגשה חיה'ני והציעה את עצמה במקום אמא: "אני הבת הבכורה, קחו אותי במקום אמא". פעם אחרת כשהופגזה אודיסה מן הים והיה מסוכן להשאיר את אבא בדצ'ה

שעל שפת הים, הלכו חיה'ני ונחום-אהרוני, תחת מטר הפגזים, להביא את אבא הביתה.

הרבה סבל ויסורים נפלו בחלקה של חיה'ני — אך למשפחה ולסביבתה הביאה אור בעת צער ואפילה.

בשנותינו הראשונות ברומניה, שהיו כזכור שנות מצוקה, וכל אחד מאיתנו גישש את דרכו בארץ הזרה, היתה לנו חתונתה של חיה'ני כבשורת חיים חדשים. הוקם בית חדש — יסוד של קבע בארץ שבעקבות זאת כבר לא היתה כה זרה. ביתם של חיה'ני וברני היה פינת חן שהקרין אהבה ואושר. אחרי הסתל-קותו של נחום-אהרוני הביא בנה של חיה'ני תנחומים למשפחה.

ה ח י י ם נ מ ש כ י ם

נחום-אהרוני הלך מאיתנו אך החיים תבעו את שלהם וכל אחד מאיתנו פנה שוב להמשיך בדרכו. אני חזרתי לקישינוב לסיים את לימודי במכון לגננות ואחרי שסיימתי עבדתי כגננת תחילה ברומנובקה ואחרי כן בקישינוב.

הילדים גם הם חזרו ללימודיהם. ליאלי למדה להכין את עצמה לבחינות הבגרות. פולינקה המשיכה ללמד בבית הספר היהודי "כוכב". יוסינקה למד גמרא בתלמוד-תורה ומורה פרטי היה מכין אותו לבחינות ל"ליציאום נציונל" — התיכון הממשלתי.

י א ס ס י

1929—1925

רשימותי מהשנים 1924—1929 מהתקופה שלאחר פטירתו של נחום-אהרונז'ל ועד הסתלקותו של אבי מורי ז"ל אינן מבוססות ברובם על זכרונותי האישיים, אלא על מכתבי הורי ואחיותי שנשלחו אלי לרומנובקה ולקשינוב, ועל ספריהן של אחיותי.

החנות שמשפחת שור ואבא פתחו ביאססי פרנסה אותנו בדוחק. המשפחה הוסיפה לגור בבית הסבא ר' מרדכי-זיסי זצ"ל, אך היה צורך בכסף לחינוך הילדים, לביגוד ובעיקר לרפואה. מותו של נחום-אהרונז'ל פגע קשה בבריאותה של אמא. מחלת הכליות שלה והדימום מהרחם החמירו. כמעט בכל אחד ממכתביו של אבא אלי לרומנובקה סיפר על ביקור שערך עם אמא אצל רופא זה או אחר. הוא כתב, כי התייעץ עם פרופסור סביני, ד"ר אקרמן, ד"ר קזק-אורבך ואחרים. כולם הציעו שאמא תעבור טיפול בדיאטרמיה והקרנה בקרני רנטגן. אבא היה זהיר מאד, היסס והתייעץ שוב ושוב במומחים שונים עד שהוחלט שאמא תקבל את ההקרנה.

פעם אחרת כתב אבא כי כולם בדעה שיש להתחיל בטפול, אלא שאמא אינה מסכימה, מפני שאינה רוצה לגרום להוצאות הרבות הכרוכות ברפוי זה. סופו של דבר, הסכימה אמא וקבלה את הטיפול בהקרנה.

למרות בריאותה הרעועה קבלה אמא על עצמה את הנהלת משק הבית, אחרי שהדודה דבורה'לה נשאה לאדמו"ר ר' משה לנדמן מבנדר ועברה לגור בבנדר עם חוה'ני, בת אחותה (שהיא גדלה אותה).

באחד ממכתביה כותבת אמא: "המבשלת עזבה והלכה. עבדתי כל היום במטבח. אני עייפה אך יש לי פחות זמן לחשוב". ובמכתב אחר היא כותבת: "היום ערכו ניקיון יסודי בבית. עבדתי כל היום להטליא את המזרונים". אמא סרגה ותפרה בגדים ושלחה לי לרומנובקה. במכתב מלפני פורים כתבו האחיות על המתנות שהכינו זו לזו. כמעט לכל אחד סרגה אמא או תפרה דבר מה; ידיים זריזות היו לה לאמא ע"ה.

במכתב נוסף כותבת אמא: "הלכתי היום לשמוע את 'משפטו של מוטסקע גנב' (על-פי סיפורו של שלום אש). לא רציתי ללכת. מזמן שארציני [נחום-אהרונ] איננו איתנו, אין לי כל חשק לצאת. זה לא מושך אותי יותר. הלכתי כדי ששרה'ני [אחור-תה] תלך. היא לא רצתה ללכת, משום ששם מדברים כולם עברית והיא מרגישה בודדה. קל לה יותר ללכת עמי ולכן הס-כמתי ללכת. אני מאוד מאוד שמחה כשהילדים יוצאים קצת לבלות". במכתב אחר כותבת אמא: "בכסף ששלחת קניתי בד על-מנת לתפור לך לבנים. אני הרי יודעת טוב ממך, אם את זקוקה ללבנים, או לא".

בכל המכתבים, בין מההורים ובין מהאחיות עובר כחוט השני תאור החן, החכמה וההתפתחות הנפלאה של בנה של חיה'ני. בגיל ארבע כתב אלי מכתב קצר ברוסית וחיה'ני הוסיפה במכתב תב: "את רואה, בני לימד את עצמו גם לכתוב רוסית". הילד היה ילד שעשועים, מקור לתענוג ונחמה לכל בני המשפחה.

נ ש פ ה מ ס כ ו ת

ספרה לי ליאלי: "פעם תכננה ההסתדרות הציונית בעיר, לערוך בפורים נשף מסכות. ליאלי ופולינקה שמחו מאוד לקראת ה-נשף. הן הוציאו שמלות ישנות מארגז הבגדים של סבתא והת-אימו אותן לעצמן. היתה פעילות רבה בבית וצפיה לבילוי בנעימים בנשף. והנה קרא להן אבא והודיע, כי הוא איננו מסכים שתשתתפנה בנשף המסכות. היתה זו אכזבה קשה לבנות שגרמה אצלן למרירות. אבא ז"ל הרגיש בדבר, ניגש אליהן ואמר: 'אני

רוצה שתבינו. לו היתה זו חגיגה סתם לא הייתי מתנגד שתלכנה ותבלו יפה ותשמחנה. אך שונה הדבר בנשף המסכות — אדם המחופש במסיכה מרשה לעצמו לעשות דברים שלא היה עושה בפנים גלויים."

אחרי דבריו של אבא הסתלקה — לדברי ליאלי — בבת אחת כל התרעומת, והבנות הסכימו עם אבא.

ד א גות פרנסה

החנות שפתחו אבא ומשפחת שור ביאססי הביאה — כאמור — בשנתיים הראשונות פרנסה בדוחק, אך לאחריהן התחיל המצב להתדרדר. היתה זו חנות סיטונאית קטנה, הסחורה נמכרה בהקפה והתשלומים החלו לפגר, החובות בבנקים הצטברו ולא היה במה לשלם. המצב הלך והחמיר עד שהחנות פשטה את הרגל. הדבר אירע בתקופה שאחר מלחמת העולם הראשונה, שעה שמשבר כלכלי חמור פקד את אירופה כולה.

אבא ז"ל נסע לבוקרשט ולגלץ להשתוות עם הבנקים והסוחרים. במכתביו מאותם הימים כותב אבא, כי כולם מגלים הבנה ורצון טוב לעזור וכי עלה בידו להשתוות עם רוב הבנקים.

כך נסתיימה פרשת החנות ואנו נשארנו ללא פרנסה. אמא שנסתה להסתגל למצב, תפרה לבנות שמלות מבגדים ישנים שהיו בארגז הסבתא, לאבא היא הצליחה לעשות חזיה מבגד ישן, ולנו סרגה סוודרים.

אחרי שהחנות התמוטטה, שאל אבא את אמא אם לא נשארה בביתנו איזו שהיא סחורה מהחנות. וכשהשיבה לו, כי יש לה שריד של ארג שלקחה מהחנות על מנת לתפור ממנו מכנסיים ליוסינקה אמר אבא: "את הארג הזה יש להחזיר, הוא כבר לא שייך לנו". וכך עשה.

ליאלי ספרה לי, שאחרי שהחנות נסגרה, הוצעה לאבא עבודה כמזכיר הקהילה היהודית ביאססי. אבא קרא לליאלי וסיפר לה שהציעו לו משרת מזכיר בקהילה והוסיף: "אני חושב כי עלי לקבל עבודה זו. סוף סוף יש צורך בפרנסה, אך אני חושש שמא יזיק לכן הדבר לשידוך. כבר לא תהיינה בנות סוחר,

אלא בנותיו של פקיד בקהילה. על כך אני מבקש את סליחתך". ואמנם אבא קבל את המשרה בקהילה ועוד לפני שגברה מחלתו, שאילצה אותו להפסיק את עבודתו, הספיק לערוך תכנון לקהילה.

באותם הימים, כשאבא כבר היה חולה באה יבוצ'קה — בתה של הדודה רוזה — ללמד רפואה באוניברסיטה ביאססי. אבא, שהיה מודע להשפעתם של ה"חברים" על הנוער, היה מאוד מודאג לגבי השפעת חברת הסטודנטים על יבוצ'קה. הוא בקש מליאלי לאמר ליבוצ'קה שתבא לבקר אותו יחד עם חבריה וחברותיה, משום שרצה לעמוד על טיבם.

יום אחד הביאה יבוטשקה כמה מחבריה וחברותיה. אבא שוחח אתם זמן מה ולכשיצאו הם אמרו לליאלי שהתרשמו מאד מהבקור אצל אבא. הם למדו ממנו הרבה ויצאו בהרגשה מרנינה. אבא ז"ל היה קרוב לצעירים ולמבוגרים כאחד.

יבוצ'קה לא נשארה זמן רב באוניברסיטה ביאססי. כעבור זמן קצר נמאסה עליה האוירה האנטישמית שבאוניברסיטה הרומנית, והיא נסעה לאיטליה שם למדה וקבלה תאר דוקטור. יוסינקה זוכר שיחה שהיתה לו עם אבא ז"ל בקיץ האחרון לחייו עלי אדמות. אבא התעניין לדעת מי הם חבריו של יוסינקה ובקש ממנו לספר לו על חבריו. בסוף השיחה אמר אבא: "חבל שאני אינני יכול להיות חבר שלך. חבל שלא אוכל עוד ללמדך גמרא".

מענין הדבר, כי באותם הימים, שבצבור רווחה הדעה שלמוד מדעי הטבע מהווים סכנה לדת (לבטח על יסוד שיטתו של דרווין), אבא ז"ל לא חשש מלימודים אלו. הוא התעניין במדעי הטבע, ביחוד במדע הרפואה וגם בנו עורר ענין בלמודים אילו. בשיחותיו אתנו תמיד הדגיש את המפליא שבטבע ואת ההוד שבבריאה.

לעומת זאת הוא חשש מהשפעת ה"חברים" על הצעירים, שדע-תם עדיין לא התישבה ואמונתם טרם התחשלה דיה. בריאותו של אבא, שלא היתה טובה גם לפני כן, התערערה עקב הסתלקותו של נחום-אהרוני ופשיטת הרגל של החנות. הטרחה להסדיר את החובות ועגמת הנפש, הרסו את בריאותו

לחלוטין. מחלת הסכרת שלו החמירה ומצב בריאותו הכללי הורע. במצב זה נפל כל הטפול באבא החולה של שכמה של ליאלי. חיה'ני היתה עסוקה בביתה ובתינוק, אני הייתי ברר-מנובקה, פולינקה ויוסינקה היו עוד צעירים מאד, אמא טרחה בבשול לפי הדיאטה, אך היתה עסוקה הרבה גם במשק הבית. וכך היו רוב הדאגות והטיפול מוטלים על ליאלי.

באחד ממכתביה אלי כותבת ליאלי: "שלשום קבלתי את תוצאות בדיקת השתן, שהיו, תודה להי"ת, טובות יותר. אתמול מסרנו שוב שתן לבדיקה, הפעם רצייתי בבדיקה כפולה — מסרתי חלק לקוליבר (איני יודעת מי זה) וחלק למעבדה שלנו על מנת שנוכל להשוות אותם ולהיות בטוחים יותר. הרופאים החליטו לעשות רדיוגרפיה וגם לבדוק את משקלו של אבא. אם הרדיוגרפיה תהיה טובה וגם המשקל לא ירד, ינסו אולי להקטין את מידת האינסולין או להגדיל את כמות הפחמימות. הרופא למרות הבטחותיו, בא "פעם ביובל" ואת הרדיוגרפיה שהבטיחו לעשות אתמול, עדיין לא עשו. מזג האוויר הוא עכשיו טוב, קל יותר לאבא לצאת, וכדאי היה לעשות את הצילום כל עוד חם בחוץ. עלי לסיים. אני מחכה שמי שהוא יבא ואוכל לצאת לקבל את תוצאות הבדיקות. הלוואי ותהיינה טובות ואוכל להודיע לך שהמצב משתפר".

את שנת העבודה השניה ברומנובקה לא גמרתי, שכן נודע לי כי אבא חולה מאוד. חזרתי ליאססי ומצאתי את אבא קודח במיטתו, משתעל ויורק דם. נוסף לסכרת, שממנה סבל שנים רבות, אובחנה גם שחפת הריאות.

הנסיעה לברשוב

הרופאים המליצו לנסוע להרים, על מנת שיהיה באויר ההרים הצח.

הדוד איציניו נסע לברשוב — בהרי הקרפתיים — ומצא לנו שם, אצל אשה גרמניה, דירה בת שני חדרים בתוך גן גדול, ואבא, אמא ואני נסענו לברשוב.

מיד כשהגענו לעיר הלכה אמא לרב המקום לברר היכן ניתן

לקנות אוכל כשר. כשנודע לרב שפרבר זצ"ל, רבה של הקהילה האורתודוקסית בעיר, שאבא נמצא בברשוב, בא אלינו לקיים מצוות ביקור חולים. מיד נקשרו שניהם בקשרי ידידות והרב היה בא אלינו תכופות ומבלה שעות בשיחה עם אבא זצ"ל, בדברי תורה.

הרב שלח אל אבא את ד"ר שלזינגר, שהיה חבר בקהילה האורתודוקסית. הוא בדק את אבא, שוחח איתו ואמר: "הופ-תעתי באופן נעים מאוד. כשאמרו לי שעלי לבוא לבדוק חולה הסובל מסכרת חמורה, מחלת ריאות ולב חלש, חשבתי למצוא איש רצוף ומדוכא. והנה לפני איש שהרצה לפני ממש הרצאה מדעית על מהלך המחלה וניתח את המצב בשקט ובתבונה — ממש למדתי ממנו".

גם ד"ר כהנה שטיפל באבא במשך שהותנו בברשוב, התקשר אל אבא בידידות והערצה והיה מתיעץ אתו בכל פעם שהציע שינוי בריפוי.

האוויר הצח של ברשוב והטיפול הטוב של רופא מסור, השפיעו על בריאותו של אבא לטובה ומצבו — בקיץ תרפ"ז שבילינו בברשוב — השתפר. שהינו שם עד החגים ואז חזרנו ליאססי.

אחרי החגים חזרתי לעבודה — הפעם לקישינוב, לגן הילדים העברי "יבנה", שם עבדתי בשתוף פעולה ובהרמוניה שלמה עם חברתי רחל לב שהיתה מורה מעולה וצדקנית צנועה.

שוב נפל הטיפול באבא על שכמה של ליאלי. היא היתה מתיעצת עם הרופאים, דואגת לבדיקות ואמא היתה משתדלת תמיד להתאים את הדיאטה לפי תוצאות הבדיקות. היא הגדילה או מיעטה את כמות החלמונים או הפחמימות ושינתה את מידת הקלוריות.

הביקור בבהושי

בחורף של 1927—1928 נאלצו האדמו"רים מבהושי לנסוע מביתם. הדוד דוד'ל נסע לבוקרשט לשם ריפוי ור' מנדלי, אשתו הרבנית רייזלה וחתנם איציניו, הוזמנו ע"י החסידים בארצות הברית לבקר שם. אז ביקשו הקרובים מבהושי מאבא ואמא

לבא ולבלות את הזמן שם. מחד גיסא, טענו, יהיה האויר הצח של בהושי — הנמצאת בין יערות — טוב לבריאותם של אבא ואמא, ומאידך גיסא לא ישארו הצעירים לבדם "בחצר". אבא ואמא קיבלו את ההזמנה ובסתיו 1927 נסעו עם ליאלי לבהושי. האויר הטוב ותנאי החיים ב"חצר", התאימו הרבה יותר לצרכי בריאותם של ההורים מאשר תנאי החיים ביאססי. באחד ממכתביה מבהושי כותבת ליאלי: "אבא מטייל בכל יום שעה אחת בחצר ואחרי כן נח כשעה וחצי על המרפסת".

במכתב אחר היא כותבת: "החגים עברו באוירה של שמחה. התענגנו תענוג רב כשראינו את אבא'לה רוקד יחד עם הרבנים והחסידים. כל ימי הסוכות אכל אבא בסוכה וזה לא הזיק לו". עברו החגים, האדמו"רים נסעו והחסידים, שבאו לחצר לרגלי החגים, התחילו לשוב לבתיהם, והחצר שקטה. באותם הימים כתבה אלי אמא: "הדודה גיטלה (אשתו של הדוד ר' דוד'ל) אומרת כי עכשיו תוכל להתפנות ולהשיג יותר על אבא ועל". במכתב אחר כותבת אמא: "גם עתה, אחרי שכולם נסעו, ממשיך אבא לטייל בחצר כשחם בחוץ ואחרי כן לנוח על המרפסת. אם קר הוא נח בחדר כשהחלונות פתוחים והוא מכוסה יפה. למרות מחלתו מנהל אבא את כל עסקי ה"חצר". הוא מקבל את המכתבים והכספים שמגיעים ועונה על מכתבים שהוא יכול לענות. הכסף להוצאות הבית נמצא בידי אבא, שעובר על החשבונות, משלם ומסלק אי אילו חובות ואת יתר הכסף והמכתבים מעביר אבא לבוקרשט לאחי ר' דוד'ל שליט"א".

"עבודה זו" כותבת אמא "דורשת זמן וכח אך היא משאירה פחות זמן לדאגות".

אחרי זמן קצר, החליטו ההורים להביא גם את יוסינקה לבהושי (פולינקה כבר היתה אז יחד אתי בקישינוב).

יותר מאוחר כותב אבא: "פה בבהושי יוסינקה אינו מבזבז את זמנו. בכל יום מעשר בבקר עד אחת אחה"צ הוא לומד גמרא ובערב הוא לומד מסכת אחרת. לימודי חול אינו לומד כי אין כאן מי שילמדו. ליוסינקה יש זמן אחרי הצהריים. הייתי מאד רוצה שילמד לכתוב עברית. לבי כואב על שאינו יודע עדיין, אך אינני רוצה לכפות עליו את הדבר, שכן הוא ילד חלש, סובל

תכופות מכאבי ראש ומוטב שיבלה את שעות הפנאי באופן החביב עליו — במשחק שחמט. אמנם חבל שבילוי זה אינו הגיוני. טוב יותר היה לבריאותו לטייל אחרי שעות הלימוד באויר."

בבהושי השתפרה מאד בריאותם של ההורים. אמא וגם ליאלי כתבו כי מתקרב הזמן שעליהם לשוב ליאססי. נשארו רק ג' שבועות והיה רצוי מאד להשאר יותר שכן הדבר טוב לבריאותם של אבא.

גם בעת שהותם בבהושי היה מצבם הכספי של ההורים גורם לדאגות, שכן היה צורך לקנות תרופות בכסף רב. באחד ממכתביו כותב אבא: "אמנם דודי הרה"צ משטפנשטי (אביו החורג) שולח לנו סכום כסף מדי חדש בחדשו, אך הכסף הזה מספיק רק לקנות אינסולין ויש צורך בתרופות נוספות."

גם אמא כתבה לי מבהושי: "נתתי את הפרוה, שנשארה מהסב"תא, לאחי דוד'ל אולי יוכל למכור אותה בבוקרשט. אין בידינו מספיק כסף לכסות את ההוצאות. עוד ביאססי רציתי למכור את הפרוה, אך חשבתי כי בבוקרשט ניתן יהיה לקבל מחיר טוב יותר. והנה מציעים שם מחיר זול עוד יותר."

עוד בהיותו בבהושי, כאשר רק הרגיש קצת יותר טוב, התחיל אבא לחפש עבודה שתכניס את הכסף שהוא זקוק לו. ובכן הוא כתב לגיסו איציניו ובקש ממנו למצוא לו עבודה חלקית ביאססי, שתוכל למלא את המחסור בכסף.

"המצב דחוק" — כותב אבא — "האינסולין ויתר התרופות עולים כסף רב, החלטתי לחזור ליאססי ולהתחיל למצוא מקור פרנסה". במכתב אחר כותב אבא, כי איציניו ענה שאפשר לקבל עבודה אצל גלבר או מוסקוביץ. אמנם ההכנסה תהיה קטנה, אך שם יוכל לעבוד כפי כוחו. "במצב בריאותי" — כותב אבא — "אינני יכול להתחייב לעבוד יום שלם, ובכן החלטתי לקבל אחת מהעבודות שאיציניו מציע ואם אתחזק בעה"ת ויהיה בכוחי לעבוד יותר אוכל להרויח יותר."

בגלל הדחף לעבוד ולהשתכר לצרכים הכרחיים, לא הסכים אבא להשאר יותר בבהושי.

משפחת גלבר ומוסקוביץ, שהציעו לאבא עבודה היו ידידים

נאמנים. האחים ר' חיים ור' ישראל גלבר היו בעלי בתים אמי-
דים, חסידיו של הרבי מפשקן. הם היו תלמידי-חכמים ויראי-
שמים, בעלי אצילות-נפש וחכמת חיים. היו משכילים וציונים
נלהבים. הם ידעו להעריך את גודל וטוהר נפשו של אבא ז"ל
והתיחסו אליו בהערצה וכבוד רב.

לאדון מוסקוביץ היתה חנות גדולה, הוא נודע במעשי-הצדקה
שלו, והיה בעל נטיות סוציאליסטיות. היה חסיד מסור של
הסבא ר' מרדכי-זיסי, חבר טוב של איציניו וחנה'לה ומוקיר
את אבא ז"ל.

הידידים האלו רצו לתת לאבא עבודה בעסקים שלהם על מנת
לעזור לנו וידעו גם על הכשרון המעשי של אבא שיביא להם
תועלת ממשית. לכן אבא החליט לחזור ליאססי.

חדשים אחדים אחרי שההורים חזרו ליאססי, באו מבהושי
בתו של האדמו"ר ר' מנדלי פייגעני עם אחיה הצעיר איציניו.
מצב בריאותה של פייגעני היה מדאיג מאד. היא היתה בחדש
השמיני להריונה וידעו כבר כי הולד מת. הוריה של פייגעני
ובעלה שהו עדיין באמריקה. במצב זה החליטה פייגעני לבא
ליאססי להיות תחת פקוח רפואי ובחברת קרובים מבוגרים.
אבא ואמא טפלו בה במסירות. היא נשארה ביאססי עד אחרי
הלידה. צירי הלידה נמשכו 3 ימים, בהם אבא ואמא לא פסקו
מלאמר תהלים. אחרי הלידה התחילה פייגעני קודחת, הרופ-
אים היו בדעה, כי תחלים יותר מהר באויר הטוב בבהושי.
בינתיים חזרו הביתה גם הוריה ובעלה. לפני שנסעו, הפצירו
האורחים באבא ואמא להצטרף אליהם. אך אבא סירב ואמר
שעדיין נשארו דברים שעליו לסדר בקשר לחובות החנות. אך
דומני כי בעיקר חשב למצוא מקור פרנסה.

השפור בבריאותו של אבא, שנתרחש בהיותו בבהושי, לא ארך.
משחזר ליאססי, החמירו הסכרת והשחפת וברגלו התפתחה
גנגרנה. כשחזרתי בקיץ ליאססי מצאתי את אבא חולה מאוד.
הכאבים ברגלו היו קשים מנשוא והרופאים היו כולם בדיעה
כי הדרך היחידה להציל את חיו היא לקטוע את הרגל. לא
רצינו לסמוך רק על דעת רופאי יאססי והחלטנו לנסוע לבר-
קרשט.

איציניו נסע לבוקרשט, סידר את הראיון עם רופאים מומחים ודאג למקום בבית-החולים. בט' באב תפר"ח נסענו — אבא, אמא, אני וליאלי — לבוקרשט. גם שם קבעו הרופאים כי יש לקטוע את הרגל במהירות שכן הרגל התחילה להשחיר. הניתוח נעשה ורגלו של אבא נקטעה עד מעל הברך. לאחר שהפצע נסגר והחל להגליד, חזרנו ליאססי, אך לא לזמן רב. היה צורך דחוף לנסוע למקום שבו אויר טוב על מנת שאבא יוכל להתחזק ולהחלים מהניתוח. החלטנו שוב לנסוע לברשוב אל בית הגרמניה, למעלה בהרים.

הביקור השני בברשוב

ד"ר כהנא שוב טיפל באבא. הוא אמר כי הניתוח הצליח ועורר בנו תקווה שמצבו של אבא ישתפר במהרה. יום יום הייתי מביאה לד"ר כהנא המסור דגם של שתן, ועל פי תוצאות הבדיקה הוא קבע את מידת האינסולין והדיאטה. תכופות היו באים אלינו הרב דוד שפרבר זצ"ל ובנו ר' שמואל שעזרו לנו בחומר וברוח. למרות היסורים שעברו על אבא ולמרות הצער והדאגות שהכבידו עליו, היתה דעתו של אבא צלולה ואבא ואורחיו היו מבליים, שעות ארוכות, בדברי תורה. גם הפעם השתפר מצבו של אבא באויר ההרים ותחת פיקוחו הקפדני של ד"ר כהנא. פצע הניתוח החלים, ומצבו הכללי הוטב והוא התאושש. למד, קרא, והיה משוחח בנושאים שונים. בסופו של חודש אלול, לקראת החגים, חזרנו ליאססי. לאחר החגים שבתי לקיישינוב להמשיך בעבודתי בגן. שם הזמינה אותי הדודה רוזה לגור אצלה. בתה יבוצ'קה (חוה-גיטלה) נסעה לאיטליה ללמוד רפואה, "ובכן" — כתבה הדודה — "יש עכשיו בביתי מקום בשבילך".

באודיסה התגוררה הדודה בדירת פאר. כמו גם יתר בניו של ר' אהרון שור.

אחרי הבריחה מרוסיה, כשחזרו ר' אהרון שור, בניו ומשפחתם תיהם בחוסר כל, התמקמו כולם בחצר הגדולה שהיתה רכושו של אב המשפחה. בחצר זו גר ר' אהרון שור — לפני שנסעו

לאודיסה — עם אשתו, שני בניו הצעירים ובתו. כשחזרו משפחות שור לקישינוב חלקו את בניני החצר ביניהם ויסדו בחצר גם בית-חרושת לבדים.

בחלקה של הדודה רוזה נפלה דירה בת שני חדרים ללא מטבח. את הארוחות בשלה הדודה על פרימוס שהוצב בחדר המטות או בחדר האוכל הקטן, שבו, על הדרגש, ישנו הבנות בלילה. לשם הזמינה אותי הדודה.

ישנתי בחדר האוכל על הדרגש יחד עם מקה (מרים) בתה הקטנה של הדודה, והדודה דאגה לכל צרכי. לא רק הדודה, שהתיחסה אלי כמו אל בת, אלא גם הדוד שבתאי הראה לי חיבה ומעולם לא נתן לי להרגיש כי אני מכבידה עליהם. בכל פעם שהיה צורך דחוף בכסף, היתה הדודה מוכרת תכשיט או כלי כסף וממציאה את הכסף לאבא.

והנה אבא שוב ביאססי — קיטע, חסר כל סכוי לקבל עבודה, חולה סכרת ושחפת ואפוף דאגות לעתיד המשפחה. למרות זאת, היה נראה שליו, ולא התלונן. הוא היה יושב בכורסתו או שוכב במיטתו ולומד, קורא או משוחח. הסבל והיסורים לא הצליחו להעיב על אמונתו השלמה ודעתו הצלולה.

באותם הימים שמעתי מפיו: "לגבי ידי שאלת 'צדיק ורע לו, רשע וטוב לו' אינה כה חמורה. מי יודע את חויות הצדיק בשעות ההתרוממות של חייו ומה עובר על הרשע בשעות חייו האחרונות".

ליאלי זוכרת, כי פעם דברנו, חיה'ני ואני, בהתלהבות על ספרו של דוסטויבסקי "החטא ועונשו". שמע אבא ואמר: "זה אינו ספר גדול, גם אינו אמת. לפי הספר הזה העונש על החטא הוא פחד, אך למעשה העונש הוא מוסר כליות. אי אפשר שאיש יהרוג שני אנשים — אחד מהם לגמרי חף מפשע — ולא יסבל יסורים של מוסר כליות".

באותה התקופה שמעתי פעם את אבא אומר: "רק הגמרא היא שמרגילה את האדם לשאוף לאמת לאמתה".

ר' חיים גלבר הי"ד ספר כי באותם הימים חלה, והרופאים קבעו כי עליו לעבור נתוח רציני. הוא החליט לנסוע לוינה, להועץ ברופאים שם ואם הרופאים בווינה יהיו בדעה כי צריך נתוח,

אז יעבור את הניתוח שם. אך בטרם יחליט סופית רצה לשמוע את חוות דעתו של אבא ז"ל. אולם קשה היה עליו לבוא לראות את אבא הקיטע. מה יגיד לו? איך יוכל לדבר על עצמו ועל בעיותיו לנוכח סבלו של אבא? בסופו של דבר בא לאבא ואחרי כן ספר: "נכנסתי ומצאתי את אביגדור'ל יושב בכורסה, רגליו מכוסות בשמיכה, פניו שקטים והוא מעיין נינוח בספר. הוא שאל לשלומי והתעניין בפרטי מצבי וכשספרתי לו את דברי הרופאים ומה שבדעתי לעשות, עודד אותי בהחלטתי לנסוע לוינה, ואיחל לי רפואה שלמה. אחרי שנפרדתי מר' אביגדור'ל, הייתי רגוע יותר. מצבי הוברר לי והוקל עלי מפחד".

ר' ישראל גלבר ע"ה שהיה ידיד נאמן של המשפחה אמר פעם: "כל פעם שהייתי יוצא מפגישה עם ר' אביגדור'ל הייתי מרגיש בנפשי, כפי שאדם מרגיש בגופו אחרי אמבטיה — הרגשתי מטוהר".

אמא הצליחה, לאחר מאמצים רבים, להמציא לאבא רגל תות-בת. הרגל היתה כבדה ואבא לא יכול היה להשתמש בה; גם לקביים לא עמד לו כוח.

כאשר שבתי ליאססי בקיץ 1929, מצאתי את אבא חולה אנוש. חומו היה גבוה, השעול הציק לו ולבו נחלש. מצב בריאותו הלך והתדרדר מיום ליום. הימים היו ימי קיץ חמים ומחניקים והיה ברור כי יש לצאת את העיר להרים. אבא השתוקק מאד לנסע שוב לברשוב אך לא היה כסף. איציניו השתדל למצא כסף אך איחר.

במוצש"ק ליל י"ג בתמוז תרפ"ט שכב אבא במיטה, אמא קראה לפניו את העתון. אבא האזין והעיר הערות. הוא קרא שמע וכולנו הלכנו לישון. באמצע הלילה העירה אותי אמא ואמרה כי לאבא יש שטף דם מהריאות. הזעקתי את ד"ר קזק-אורבוך שלא נותר לו אלא לקבוע כי אבא החזיר את נשמתו לבוראו. על יד מיטתו של אבא עמד הסבא ר' מרדכי-זיסי זצ"ל ובכה. "קווייתי" — אמר הסבא — "שהוא ישב על כסאי אחרי והנה הוא הלך לפני".

אבא ז"ל נפטר צעיר. אך בחייו הקצרים עשה הרבה לחיזוק

הדת — תחילה כיושב־ראש של "שומרי תורה", אחרי כן בקהי-
לה כמיצג את היהדות החרדית, ואף בימי השלטון הקומוניסטי
באודיסה הצליח לארגן קהילה דתית. אבא עזר לאנשים רבים
בשעת הדחק והעמיד אחדים על רגליהם. את זאת שמענו מאותם
האנשים שנעזרו על ידו. אבא מעולם לא הזכיר דברים אלו.

אך כוחו העיקרי של אבא ז"ל היה באישיותו, בנפשו הטהורה,
בתורתו משאת נפשו, בשלמות האמונה, שלא נפגעה אף בימי
צער ויסורים, באהבתו את הצדק והאמת ובזהירותו שלא
לפגוע באיש אף אם הכאיב לו. לבו היה פתוח לחכמה ולמדע
והוא ניחון בשכל בהיר ובכשרון לבטא רעיונותיו בפשטות. מע-
שיו היו כולם בניקיון כפיים. למשפחה היה כמגדל אור, שהאיר
לנו בימים חשוכים. אורח חייו נטע בלבנו את השאיפה לצדק
ויושר והנחה אותנו בשבילי החיים אל דרך של אמונה ואהבת
המצוות.

אבא ז"ל דאג מאד לעתיד בנותיו, כתנאי ללמד באוניברסיטה
הוא דרש מחיה'ני, הבטחה שלא תתחתן דוקא עם אקדמאי.
רק אחרי שהבטיחה הרשה לנו אבא להרשם לאוניברסיטה.
הוא חרד מאד לבריאותו וחינוכו של יוסינקה, אך העריך את
כשרונותיו. באחד ממכתביו כתב אבא: "יוסינקה עמד בבחינות
ל"לציאום נציונל". לא פקפקתי כי יצליח. גם בתלמוד תורה
הוא מצליח, והרבי מרוצה ממנו".

זכותו של אבא ז"ל עמדה לנו, וכולנו נשאנו לתלמידי חכמים
ממשפחות מיוחסות. גם יוסינקה נשא אשה ממשפחה חשובה.

ש לו ש ת ה ת ו נ ו ת

עברה שנה מאז שנשמתו של אבא ז"ל עלתה למרום, ובמשפחה
חגגו ג' חתונות בזו אחר זו. תחילה התחתנה הדודה שרה'ני
תחי' עם ר' ישראל רבינוביץ זצ"ל בנו של האדמו"ר מסקולי.
מיד לאחריה, חגגנו בחצר האדמו"רים בבהושי את חתונתם של
איציניו וחנה'לה. ב-1931 נישאתי אני לרב שמואל, בנו של
הרה"צ ר' דוד שפרבר מברשוב זצ"ל. חתונתי התקיימה בבית
הסבא ר' מרדכי־זיסי ביאססי.

ביתו של הסבא התרוקן. הדודה שרה'ני נסעה עם בעלה ר' ישראל רבינוביץ לקישינוב, שם התקבל הדוד ר' ישראל כאדמו"ר לחסידים רבים והרביץ שם תורה ויראת שמים לרבים. כשנה אחרי נישואי, נסענו אני ושמואל בעלי ללונדון וכעבור זמן קצר עלו איציניו וחנה'לה לישראל. למרות המצב הכלכלי הקשה ששרר אז בישראל הצליח הדוד איציניו ליסד בתל-אביב בית-מסחר פורח שממנו התפרנסו גם חבריו ובני המשפחה. בביתו של סבא נשארו רק אמא עם ליאלי, פולינקה ויוסינקה. ליאלי נכנסה לאוניברסיטה ביאססי וגמרה את הפקולטה למש-פטים, וקיבלה תואר של עורך-דין. כל זמן לימודיה עבדה ליאלי בבנק והשתכרה למחיתה. פולינקה למדה כימיה באוניברסיטה ועבדה בבית-המסחר של האדון מוסקוביץ, והרויחה מעט להר-צאותיה. יוסינקה, שסיים הגימנסיה "מגן-דוד" של הרב צירל-סון בקישינוב, נכנס לאוניברסיטה ביאססי ולמד הנדסה. אמא ניהלה את ביתו של סבא, שהיה עכשיו גם ביתה שלה. כרבנית מלידה, ניהלה את בית הסבא בדרך שהיתה סבתא, אמא, נוהגת. סדרי בית האדמו"ר היו קרובים לליבה של אמא והיא היתה בעלת בית מכובדת ונערצת על כולם.

הסתלקותו של סבא ר' מרדכי-זיסי

בשנת 1936 נפטר הסבא ר' מרדכי-זיסי וכשנה לפני הסתלקותו ביקש מהגבאי שיכין לו שמן להדלקת נרות בערב שבת. מאז נפטרה אשתו, הסבתא חוה-גיטלה, היה הסבא נוהג להדליק נרות בעצמו בערב שבת. שאל אותו הגבאי למה הוא רוצה לשנות מהמנהג ולהדליק שמן במקום נרות רגילים. השיב לו הסבא זצ"ל, כי גם אביו — שנה לפני פטירתו — היה מדליק שמן במקום הנרות הרגילים.

הסבא ר' מרדכי-זיסי היה מקבל מהקהילה ביאססי סכום חודשי קבוע, עד שבעקבות אירגון מחדש של הקהילה נפסק המענק. הסבא פנה בשאלה אל מו"ח הרב הגאון ר' דוד שפרבר אב"ד דק"ק ברשוב, אם הקהילה חייבת להמשיך בתשלום. התשובה החיובית נדפסה בשו"ת "אפרקסתא דעניה" למו"ח

זצ"ל. על יסוד פסק הלכה זה המשיכה הקהילה לשלם לסבא כמקודם. ומשהגיעה משפחתנו מאודיסה לבית הסבא הגדילה הקהילה את הסכום בהתאם להוצאות הבית שרבו. אחרי מותו של סבא התישב איש מקרובי המשפחה על כסא אדמו"רות ביאססי ותבע מהקהילה להעביר אליו את כל סכום הכסף שהיה הסבא מקבל. לעומת זאת בקשה אמא ז"ל כי הסכום שהוסיפה הקהילה עם בואנו ינתן לה. כיוון שהאדמו"ר ההוא דרש את כל הסכום פרצה מחלוקת. ואז הלכה אמא לאותו אדמו"ר וביקשה ממנו — "אל תהיה מריבה בינינו, רק שלא תהיה מחלוקת". רק צדקנית כאמא, יכלה להבליג על העוול המשווע ולבקש מן האיש הצעיר ממנה על השלום.

לונדון 1952—1932

עזבנו, בעלי הרב שמואל שפרבר ואני, את בית הסבא ביאססי והתישבנו בלונדון בשנת 1932.

בשנת 1937, יומיים אחרי שנולד בני אביגדור, באה אלינו ללון דון גם ליאלי אחותי והיתה לי לעזר רב אחרי הלידה. בשנת 1938 זמן קצר אחרי הסתלקותו של הסבא החמירה מחלת הכליות של אמא. היא סבלה כאבים קשים ומצב בריאותה הלך ורע. הרופאים טענו כי יש לנתח ולהוציא את האבן שבכליה, אך בגלל מצב בריאותה הכללי חששו הרופאים ביאססי לבצע את הניתוח.

אחותי חיה'ני שלחה אלינו ללונדון את כל המסמכים הרפואיים ובקשה להועץ במומחים אנגליים ולשמוע את דעתם על הצורך בניתוח ולברר אם לפי דעתם אפשרי לבצע את הניתוח. לאחר שהתיעצנו ברופאים בלונדון והם הביעו את נכונותם לנתח, באו אמא ופולינקה אחותי ללונדון. הן באו לביתו של אחי-אמא האדמו"ר ר' יעקב-אריה טברסקי שקבל את הבאות לביתו באהבה.

אחרי בדיקות והתיעצויות נכנסה אמא לבית חולים ונותחה בהצלחה. לכששוחררה מבית חולים חזרה אמא לבית אחיה והחלימה במהירות מהניתוח. עתה נראתה שוב בריאה, התהלכה בבית, טיילה ברחוב, ונפגשה עם אנשים.

ביתו של אחי אמא

ביתו של האדמו"ר ר' יעקב-אריה טברסקי בלונדון היה פתוח

לכל דכפין. הדוד היה האדמו"ר הראשון שנטע בלונדון אשל, שבצלו מצאו אנשים לא רק אכילה, שתיה ולינה אלא גם אוירה ביתית ושמחה חסידית.

פעם לפני חג הפסח הופיע אורח ושאל את הדוד אם יוכל להיות **אצלו** בחג. ענה הדוד בשלילה. תמה האיש על סירובו של הרבי: "שמעת כי ביתו פתוח לאורחים כל הימים?" אמר לו הדוד: "אתה שאלת אם תוכל להיות **אצלי** בחג ועניתי כי **אצלי** לא תוכל להיות. אך מובן, כי תוכל לחוג את החג בבית הזה יחד עם כולנו. אנו כולנו אורחיו של היי"ת". כך אמנם היה. כל אדם הרגיש בבית הדוד כי הוא אחד מבני הבית ונהנה מחסידי היי"ת ולא מחסדו של בעל הבית.

הדוד—האדמו"ר יעקב־אריה טברסקי גר בלונדון חמישים שנה, לפני שעלה ארצה והתישב בבני־ברק. על אף הזמן הארוך שגר בלונדון סרב משרד־הפנים הבריטי להעניק לו נתינות בריטית, משום שטענו כי יש בבעלותו בית הארחה והוא אינו משלם מסים מהכנסותיו. האנגלים לא יכלו להעלות על דעתם, שה־אורחים באותו "בית־הארחה" לא רק שלא שלמו לבעל הבית, אלא לעתים קרובות גם קיבלו דמי־כיס ממנו. רוב האורחים היו יהודים מפולניה או מרוסיה שבאו לקבץ קצת כסף להשיא בת, לשלם חוב, או סתם יהודים עניים חסרי פרנסה במקומם, והם באו ללונדון למצוא עזרה כספית.

בשנת 1939 פרצה מלחמת העולם השנייה, הגרמנים התחילו להפגז את לונדון ונתנה הוראה להוציא את הילדים מהעיר. בתי אביגיל שהיתה אז בת חמש, באה מהגן ואמרה לי, כי מחר תצא הגננת עם כל הילדים מלונדון ושאיכין לה חבילה של בגדים ולבנים לקחת אתה. אך כשנכנסתי לחדרה לפני שנרדמה אמרה לי: "אמא תשימי לי גם צלחת של בשר ושל חלב וגם יין לקדוש לשבת, כי הגננת לא יהודיה ולא תדע להבדיל בין כלי של הבשר והחלב". החלטתי לצאת בעצמי עם שני ילדי — אביגיל בת חמש ואביגדור בן שנתיים — את העיר. נסעתי אתם לברצינגטון ובעלי עוד נשאר בלונדון.

באותו עת החלו להגיע לאנגליה קבוצות ילדים ונוער מגרמניה. הלורד דונדנלד, שהיה לו ארמון בן 50 חדרים בוויילס, הציע

את הארמון, "גריך קסטל" למגורי הפליטים. ועד הפליטים שלח לארמון 150 בנים ובנות בגיל 14—18. בעלי הרב שמואל שפרבר קיבל שם עבודה כמחנך. עזבתי את בירצ'ינגטון ובאתי עם ילדי ל"גריך קסטל".

אמא, פולינקה וליאלי הוסיפו לגור בבית הדוד. ליאלי קבלה עבודה אצל איזה עורך דין ולכשקיבלה את משכורתה הראשונה קנתה ג' מעילים — לי, לפולינקה ולעצמה.

מהר מצאה גם פולינקה עבודה ככימאית בבית חרושת לתחמושת. לשם היתה נוסעת תחת ההפגזות ותכופות היתה ממשיכה לעבוד במעבדה שלה גם כשבחוץ נפלו פצצות.

ב־1940 נשאה אחותי ליאלי לר' מכלה רבינוביץ — בנו של האדמו"ר מסקולי ואחיו הצעיר של הדוד ר' ישראל רבינוביץ; בעלה של הדודה שרה'ני אחות אמא. הזוג הצעיר עבר לגור ב"ברמינהגס", שם הקים ר' מכלה בית חרושת לחלקי כלי נשק והשתלב במאמץ הכללי לצרכי המלחמה.

באותם הימים גברה ההפגזה על לונדון. פגז פגע גם בבית הדוד והמשפחה ניצלה בנס. הדבר קרה ביום הכפורים. ההפגזה נמשכה כל היום. בית הכנסת של הדוד, שהועבר למרתף הגדול של ביתו, היה מלא. התפילה נמשכה בלא הפסקה וגם בצאת החג נשארו המתפללים בבית הכנסת. טעמו דבר מה והמתינו עד הבקר להפסקת ההפגזות. בבוקר נכנסו אנשי הג'א ושאלו: "האם יש מי שהוא עוד חי כאן?" פצצה הרסה את כל הבית מעל למרתף מבלי שהמתפללים ירגישו בדבר.

הכרחי היה לעזוב את לונדון. משפחת הדוד עברה לגור מחוץ ללונדון, ואמא ופולינקה באו אלינו ל"גריך קסטל".

למרות שבארמון היה די מקום (בהמשך הזמן נוספו עוד 50 ילד) ולמרות שאחותי פולינקה נתנה בהתנדבות שעורים בכימיה לצעירים שבארמון, לא הסכים "ועד הפליטים" לאכסן את אמא ופולינקה בארמון, משום שלא היו פליטים מגרמניה. לכן שכרו להן אמא ופולינקה חדר בעיירה והיו באות לארמון לאכל צהרים. ב"גריך קסטל" נולד בני דניאל.

בשנת 1941 דרש הלורד דונדלד, בעל הארמון, שיפנו את "גריך קסטל". אז הוחלט, בעיקר ביוזמתו של אריה הנדלר,

ליסד "קבוצי הכשרה" בכפרים ברחבי אנגליה, ולהעביר אליהם את הנוער מ"גריך קסטל".

נשכרו בתים בכפרים: ברומסגורב, קינסלי, סט' אסף ריתן, ועוד נקנתה חוה גדולה בתקסטד, ובהם שיקמו את הנוער מ"גריך קסטל". הבחורים עבדו חצי יום כשכירי האכרים ב"מחנות עבודה" שהקימה הממשלה כדי לסייע למשפחות האכרים המגויסים, וחצי יום למדו תורה, עברית ולימודי ארץ ישראל. הבחורות עבדו במשק הבית והשתתפו בלמודים. אלו היו מרכזי הכשרה-דתית לקראת העליה לארץ ישראל. הצלחתם היתה רבה הודות לפעילותו הארגונית הברוכה של אריה הנדלר והעבודה במסירות נפש של בעלי והמדריכים בכל אתר ואתר. בעלי היה נוסע מקבוצ לקבוצ מלמד, מיעץ, משוחח עם החברים ועוזר להם לפתור את בעיותיהם, ומנחה אותם לקראת חייהם בעתיד.

משפחתנו עברה, אחרי סגירת "גריך קסטל", לגור בסט' אסף, שגם שם היה אחד מקבוצי הכשרה. זמן קצר היה בעלי מלמד ומדריך שם, אך מהר קיבל עבודה במנצ'סטר כמחנך לפליטים בעיר ובסביבה.

אמא ופולינקה עברו לגור בעירה קטנה על יד ברמינגהם. בברמינגהם גרו אז אחותי ליאלי עם בעלה.

גרתי עם הילדים כשנה בסט' אסף, בעלי עבד במנצ'סטר וגר בפנימיה לבחורים פליטים דתיים. הוא עבד קשה ונסע הרבה בחורף עד שחלה. אז עזבתי את סט' אסף ובאתי עם הילדים למנצ'סטר. שכרנו שם דירה וגרנו בעיר זו עד 1945. במנצ'סטר היו הרבה פליטים מגרמניה, והיו פנימיות לבנים ולבנות מהם דתיות מהם אנטי-דתיות. ע"י העיר פעל קבוצ הכשרה וגם "מרכז לימוד" — מעין אוניברסיטה עממית — ללמודי יהדות. ב"מרכז לימוד" היו מרצים הרב אלטמן, יוסף היינמן ע"ה (ש- היה אחרי כן פרופסור באוניברסיטה העברית), בעלי ועוד. מוסד זה גם שמש מקום מפגש לנוער דתי.

גם לביתנו היו באים בכל שבת חברים וחברות רבים מהנוער הדתי של הפליטים. ב-1944 נפתח במנצ'סטר גן ילדים עברי. בגן זה עבדו שתי גנות מפליטי גרמניה ואחת ילידת אנגליה.

כשהיה בני דניאל בן שלש בא לגן והוא אמר לגננת מאנגליה: "את אינך יהודיה". הגננת מחתה ואמרה: "בודאי אני יהודיה". ענה דני: "את לא יהודיה, את אינך באה אל ביתנו בשבת".

ב-1945, לקראת סוף המלחמה, חזרו ליאלי ומשפחתה יחד עם אמא ופולינקה ללונדון. גיסי ר' מכלה רבינוביץ רכש בית גדול ויפה (שבו הוא בנה גם מקוה טהרה) ואמא ופולינקה גרו אתם. פולינקה שוב עבדה ככימאית אנליטית בבית החרושת בסלאו, עיירה הסמוכה ללונדון. לשם היתה נוסעת בכל בוקר וחוזרת בערב. גם הפעם הצליחה פולינקה מאוד בעבודתה. והיו מעבירים אליה תוצאות הבדיקות מבתי חרושת אחרים שבמקום לשם בדיקה נוספת. באותה שנה חזרה גם המשפחה שלנו ממנצ'סטר ללונדון.

ב-1945 נתגלתה אצלי מחלת שחפת. על-מנת שהילדים לא ידבקו במחלתי לקחה אותם אחותי ליאלי לביתה. בבית אחותי נמצאו אז מלבד משפחתה — היא, בעלה ושתי בנותיה הקטנות — גם אמא ופולינקה ושני ילדי פליטים: טושה ואביגדור ז'יטו שאומצו ע"י ליאלי. היו אילו ילדים מפולין שהובאו על ידי הרב שיינפלד ללונדון וחולקו למשפחות יהודיות. מחלתי גרמה טרחה רבה לליאלי. לא די שהחזיקה אצלה את ילדי אלא שגם בשלה ארוחות עבורי ועבור בעלי ושלחה אותם לביתנו. לאחר שעברו חדשים ומצב בריאותי לא השתפר, הוחלט בעצת ובעזרת ידידיו הרב אלטמן ואדון אלכסנדר מרגוליס שאסע לדווס שבשווייץ ואכנס לסנטוריום היהודי לחולי שחפת "את-ניה". בסוף 1946 נסעתי לשווייץ וביתנו נשאר מיותר.

ב-1947 התחתנה אחותי פולינקה עם הרב שלמה קריין, תלמיד חכם ובעל השכלה רחבה ממשפחת קרייניש המיוחסת, משפחת מתנגדים. גיסי הרב שלמה קריין ז"ל היה מורה בחסד. הוא עבד בבית ספר תיכון אנגלי כמורה לספרות אנגלית. ובנוסף נתן שעורים פרטיים לתלמידים רבים והשפעתו עליהם לאהבת תורה ויראת שמים היתה גדולה. כל תלמידיו נשארו קשורים אליו ואף לפולינקה ז"ל כל ימי חייהם.

בסוף שנת 1939 עלה אחי הצעיר יוסינקה לארץ ישראל כמעפיל

בעליה ב'. הנסיעה מקונסטנצה נמשכה זמן רב והיתה כרוכה בתלאות אין ספור וסכנות רבות. בהגיעו ארצה נתקבל בזרועות פתוחות בביתם של חנה'לה ואיציניו. כעבור זמן קצר נשא יוסינקה לאשה בת למשפחה יחסנית מגליציה.

ובכן, זכתה אמא בחייה לראות את בנותיה נשואות לתלמידי-חכמים ממשפחות מיוחסות ואת בנה היחידה גר בארץ ישראל, משאת נפשה, ונשוי לאשה כשרונית בת-טובים.

כשרצה דניאל, בני הקטן, לעשות נחת רוח לסבתא היה שואל אותה: "איזו תמונה אצייר לך?" היתה אמא עונה: "צייר לי סירה שבה אסע לבני יוסינקה, לארץ ישראל".

אכן, שמחה אמא — שתפילותיה יומם ולילה היו לאשרם של ילדיה — לראות את בנותיה מקימות בתים נאמנים למסורת אבות ואת בנה האהוב בונה לו בית בישראל.

מצב בריאותה שלה התחיל להדרדר. חולשתה הלכה וגברה אך היא החזיקה מעמד והשתדלה ככל האפשר לא להיות למעמסה, אלא אף לעזר.

ספרה ליאלי: "בשנת 1947 חליתי והיה עלי לשכב במטה. הייתי מאד מדוכאת, דאגתי לבית ולילדים והנה נכנסה אמא, שאז כבר סבלה מהמחלה הממאירה שקצרה את חייה (מבלי שאיש ידע על כך) התישבה על ידי, ליטפה אותי, דברה אלי והרגיעה אותי. הרגשתי כאילו אני שוב ילדה קטנה — יש אמא הדואגת לי ונעשה לי קל יותר".

בקיץ 1947, מספרת ליאלי, נסעה כל המשפחה לבורנמות לנופש. הם שהו שם בט' באב. מחמת הצום קיבלה ליאלי כאב ראש חזק. היא שכבה במטה ואמא ישבה על ידה והניחה לה תחבושת קרה על הראש. במשך כל היום עד סוף התענית לא זזה אמא ממטתה. בלילה בצאת הצום התעלפה אמא.

אחרי שנסעתי לדווס נפל כל עול המשפחה על ליאלי, שגם בלאו הכי היה לה לנהל משק בית שכלל, חוץ ממשפחתה עם שלשת ילדיה הקטנים, את שני הילדים המאומצים ואת אמא ופולינקה.

במצב זה החליטה המשפחה לנסות להביא את אחותי חיה'ני מרומניה ללונדון על מנת שתטפל במשפחתי ותהיה יחד עם

אמא ואחיותיה ולא תשאר בודדה ביאססי, אחרי שכל משפחתנו עקרה ללונדון.

בשנות מלחמת העולם השנייה השתוללו ביאססי המרצחים של קוזה. בפוגרום שנערך ביאססי הושמד שליש מהאוכלוסיה היהודית בעיר.

באותם השנים נפטר אליעזר־דב הורוביץ — בעלה של חיה'ני תחי'. חיה'ני נשארה לבדה עם בנה ביאססי בימי הסכנה, המצוק והמחסור. לבדה דאגה לפרנסתם ולבטחונם וחנוכּו של בנה. חיה'ני עמדה בכל המשימות האלה והצליחה לפרנס לא רק את משפחתה, אלא גם לסייע לשכנים שביתם נשרף ושאותם אכסנה בביתה. בנסיבות אלו חשבה המשפחה כי מוטב לה לחיה'ני לעזוב את רומניה ולבא ללונדון. הצורך במי־שהוא שיטפל במשפחתי היה העילה לבקשת רשיון הכניסה עבור חיה'ני, רשיון שקשה היה לקבל בימים שלאחר המלחמה. כעבור זמן קצר, אחרי השתדלויות רבות, קבלה חיה'ני היתר כניסה לאנגליה. באביב 1947 היא עזבה את יאססי ונסעה דרך צרפת לאנגליה ; בנה נחום־אהרן יוסף — יוסלה נשאר ברומניה.

אכן, הופיעה חיה'ני בביתנו כמלאך גואל. היא לקחה בידה את משק הבית, דאגה לילדי והחזירה לבעלי ולילדי את תחושת הבית.

חיה'ני ששקמה את ביתנו, הביאה גם הקלה לליאלי ועזרה הרבה גם לאמא. חולשתה של אמא גדלה והלכה, קשה היה עליה לצאת את הבית, הארץ הזרה עם מנהגיה השונים גרמו לאמא — שהיתה חברותית מטיבה — הרגשת בדידות. פולינקה עסוקה היתה בביתה החדש. גם ליאלי לא יכלה להקדיש הרבה זמן לאמא. משק ביתה הגדול והטפול בילדיה הקטנים תפשו את זמנה.

אך חיה'ני למרות שהיתה עסוקה בביתי ולמדה בשעורי ערב אנגלית הצליחה כל יום לבלות כמה שעות עם אמא ולהקל על הרגשת הבדידות שלה.

ב-1948 החליטו אחותי ליאלי ובעלה ר' מכלה רבינוביץ להגר לארצות הברית. ביתם הגדול והיפה נמכר ואמא עברה לגור אצל פולינקה.

יומיים לפני שליאלי ומשפחתה הפליגו לאמריקה, חזרתי מדווס ללונדון. אחרי שחזרתי הביתה וחי'ני הרגישה שיש ביכולתי להסתדר בלעדיה היא החליטה לעלות לישראל ולהיות קרובה לבנה יחידה. אחרי שחי'ני עזבה את לונדון גדלה הרגשת הבדידות של אמא והתגוררה לסירוגין אצלי ואצל פולינקה. עסוקות היינו אני ופולינקה במשפחה. הטפול באמא לא היה קל וקשה היה לנו למצוא זמן כדי לשבת לשוחח עם אמא להמתיק לה את שעות הסבל בשבתה לבדה בחדרה. מחושיה הלכו וגדלו, הרופא שטפל בה אמר כי כל מיחושיה הם תוצאה של הסתיידות העורקים שנגדה אין כל תרופה. אמא קיבלה את פסק הרופא ונשאה יסוריה בשתיקה. רק בשנת 1952 התברר שהיא סובלת ממחלת הסרטן. היא נכנסה לבית חולים, נותחה, הרופאים הסירו חלקים נגועים ככל שיכלו, אבל אחרי הניתוח אמר לנו המנתח כי הסרטן כבר התפשט ולא ניתן יותר להרחיקו כליל. כשבוע אחרי הניתוח, בליל כ"ח מרחשון תשי"ב השיבה אמא ז"ל את נשמתה לאביה שבשמים.

זוכרת אני, כשהיינו ביאססי עולים לקבריהם של אבא ז"ל ונחום-אהרונ ז"ל בחדש אלול או בימי היאהרצייט וקשה היה לטפס בגבעה, היתה אמא ז"ל אומרת: "או וויע פיעל מוטשעט מען זיך, ביז מען קומט צו אהער!" (או כמה סובלים עד שמגי-עים לכאן).

הטפול באמא בשנות חייה האחרונות היה קשה מבחינות רבות. פולינקה ואני טפלנו בה לסירוגין. אני נסיתי לעשות כפי יכולתי. מובן שדאגתי לכל צרכיה החמריים, אך המשפחה והילדים תבעו את שלהם ולא אפשרו לי למצוא זמן וכח לשבת עם אמא לבלות אתה בכל יום שעה קלה בשיחה סתם, כפי שעשתה חי'ני.

לא כן פולינקה, היא תמיד הצליחה להראות לאמא את אהבתה אליה, לשמח אותה בדברים קטנים. בכל פעם שחזרה פולינקה מהרחוב היתה מביאה לאמא ממחטה, קצת בושם, פרח או שוקולדה. כאשר כבר לא היה כח ברגליה של אמא ללכת לטייל אך עדיין נשאר בה הרצון לראות את עולמו של

הקב"ה, קנתה פולינקה לאמא כסא גלגלים ומצאה אשה שתוציא אותה לטייל יום יום.

צדקנית היתה אמא ז"ל. היא היתה עשויה מאותו חומר ממנו עשויים הקדושים. ידועת חולי היתה רוב ימי חייה. למרות זאת אהבה את החיים, אהבה את בני אדם, לא היתה בה מרי-רות, לא שמרה טינה אף למי שגרם לה צער. כדי שלא להכאיב לנו הסתירה את כאב גופה מאיתנו עד הסוף — את יסורי גופה וכאב לבה נשאה בשתיקה.

אחרי שאבדה את בנה האהוב, את אישה הנפלא, את אביה הצדיק, לא התאוננה ולא היתה מכבידה על איש בצער שלה. מדי פעם נמלטה אנחה מפיה, אך מהר הבליגה ועברה לשוחח על דברים של מה בכך. את כאב לבה שפכה בתפילותיה. ביאססי ואחרי כן בלונדון לא שמעתי אותה מעולם מספרת על עושרה שבעבר, על חייה באודיסה לפני המהפכה. את תהפוכות הגורל קיבלה בהכנעה. לא דרשה דבר מאיש ועל מה שקיבלה היתה אסירת תודה.

בשתיקה נשאה אמא את סבלה ובשתיקה הלכה מאיתנו. בחייה לא ידעתי להעריך די את או"מ ז"ל ואולי גם לא יצאתי ידי חובתי כלפיה. לא הבינותי את הקדושה שבסבל הדומם, ולא עשיתי די להמתיק לה את שעות הבדידות והכאב לכשישבה לבדה בחדרה. פולינקה הצליחה יותר להפגין את חיבתה העדינה כלפי אמא.

שתינו עמדנו על יד מטתה בשעת יציאת הנשמה בעלותה למרום להאסף אל אבותיה.

ארץ ישראל

1976—1949

אבא ז"ל לא היה חבר בתנועה הציונית בתקופת מגורינו באודי-סה. אנו, הבנות היינו ציוניות נלהבות ופעמים רבות דברנו עם אבא על תקומת העם בציון. ואבא — אע"פ שלא מחה בנו, היה אומר, כי הדרך שבה נבנית הארץ ע"י הציונים אינה דרכו הוא.

אבא שקרא את העתונות הציונית והיה בקי בנעשה בארץ, ידע על שיטות החינוך בגימנסיה "הרצליה" ומוסדות ציוניים אחרים בא"י. הוא גם ידע על החיים בקבוצי "השומר הצעיר" וכל זה היה למורת רוחו.

אך למרות זאת, ארץ-ישראל, ארץ האבות, ארץ הקודש, תפשה מקום מרכזי במחשבה ובלבה של משפחתנו. קופסת "ר' מאיר-בעל-הנס" ו"הקופסה הכחולה" של הקק"ל קבלו את המגיע להם מדי שבוע.

אכן, עם עליית השלטון הקומוניסטי לכשהתברר כי יהיה עלינו לעזוב את רוסיה, פנה לבנו לארץ-ישראל.

אבא ז"ל הכיר יפה את המנהיגים הציוניים — אוסישקין, ביאליק, משה קליימן ועוד, שנמנו על מכריו האישיים. לכן, כאשר נראה היה כי תנתן רשות לאניה להפליג מאודיסה לארץ-ישראל, בקש אבא ממכריו שיכניסו גם אותנו ברשימת הנוסעים, וקיבל הבטחה שכן יעשו.

התחלנו להתכונן לנסיעה ואבא סדר עם ר' פנחס רפפורט — קרוב רחוק של המשפחה — שיתגורר בביתנו אחרי שנסע. אבא קוה, כי הוא ישמור על ספריתו שאותה העריך יותר מכל חפצי הבית.

איני יודעת מי אירגן למעשה את האניה ונוסעיה. ברגע האחרון קבלנו ידיעה שאין למשפחתינו מקום באניה. ברור, כי זה שקבע את רשימת הנוסעים העדיף להכניס בה חבר נוסף מהמפלגה במקום איש "שומרי תורה". ובכן, האניה, שנסעו בה מנהיגים ציוניים שונים הפליגה בלעדינו.

אנו נשארנו באודיסה עד שהסבא ר' מרדכי-זיסי זצ"ל סדר את הברחתנו לרומניה בשנת 1921.

בזמן שהותינו ביאססי התקרב אבא ז"ל לתנועת המזרחי. ידידינו הקרובים ביאססי, משפחות גלבר, ר' משה דוף ועוד, היו כולם אנשי מזרחי.

פעם הלכתי עם אבא ז"ל ברחוב, נגש אליו איש ואמר: "היתה לנו ישיבת ההנהלה ובחרנו בך, ר' אביגדור'ל, פה אחד ליושב ראש המזרחי ביאססי".

"איך עשיתם דבר כזה מבלי לשאל אותי?" — אמר אבא ז"ל "הלא זה ענין של אחריות. אולי אין לי זמן, אולי אין לי כח".

ענה האיש: "לא יכולנו לתת תפקיד פחות מכובד לר' אביגדור'ל".

אינני חושבת שאבא הסכים לקבל את ה"תפקיד המכובד" אך השתדל ככל כחו לעזור לתנועת המזרחי.

כל מאווייהם של הורינו היו לעלות לארץ-ישראל, אך גרמו התנאים, ולא הסתייע הדבר והם לא זכו לעלות. בזכותם עלינו אנו, צאצאיהם, לישראל.

יוסינקה אחי היה הראשון מאיתנו שהגיע לארץ ישראל.

אני נותנת לו לספר על עליתו וחיייו בישראל:

דרכי אני, לירושלים

... בבית-סבא, רבי מרדכי-זיסי ע"ה, הייתי הגבר האחרון שנשאר על ידו עד סוף ימיו. הוא שוחח אתי הרבה על ענייני-דיומא וגם על עליה לארץ ישראל.

את דעתו על כך הוא ביטא במשל: "כאשר בא מלך לעיר, מקבילים אותו ברוב עם, בחיילים ותזמורת ודגלים. ולפני התזמורת,

רצים ילדים קטנים ומחקים בלכתם את החיילים. אתם הציונים נראים בעיני כאותם הילדים הרצים לפני התזמורת, לפני בואו של המלך הגדול, משיח צדקנו...".

אני עליתי בלי תזמורת... זה היה בחורף 1939, לאחר כבוש פולין ע"י צבאות גרמניה. רומניה היתה על סף הצטרפות למחנה הגרמני, ואני כבר קבלתי צו-גיוס לצבא הרומני. הבנתי שזה הרגע האחרון לעזוב את רומניה ולעלות. ואז נתקבלה הידיעה שמתארגן משלוח גדול של פליטים מצ'כיה, הונגריה, אוסטריה ופולין, במטרה לעלותם לא"י, דרך רומניה. נודע לי שבתוך הטרנספורט הגדול הזה של כ-2000 עולים, יוקצבו גם מספר מקומות לאנשי בית"ר רומניה, שיש להם סיבות חשובות לעזיבת ארצם. וכך אושרתי להיות בין עולי "סקריה".

ארזתי את תרמיל הגב שלי במספר חפצים הכרחיים, לפי הרשימה הדלה שבפקודת המארגנים, אך הגנבתי לתוכו גם זוג תפילין, תפיליו של אחי המנוח נחום-אהרוני ז"ל.

הגעתי לסולינא, כפר נידח של דייגים, בשפך הדנובה לים השחור. אל הכפר הזה, לא הובילו, לא מסילת ברזל ולא כביש וכדי להגיע אליו היה צורך לעלות על ספינת-נהר, שעשתה פעם ביום את דרכה לסולינא, מהעיר גלאצי. באתי בדרך זו לשם עם עוד זוג של חברים מיאססי. שכרנו ביחד חדר עלוב במלון היחידי שבכפר. ברדתנו מספינת הנהר נבדקנו ע"י מש-טרת הגבולות והצהרנו שבאנו לכאן, כדי לדאוג להספקת מצר-כים עבור הפליטים שצריכים לבא בעקבותנו.

והנה למחרת הגיעה אונית קטור קטנה, שסחבה אחריה מחסן ברזל צף מיועד להובלת פחמים. ועל סיפונה של הנגרת הזאת, "שלעפער" בלע"ז, היו כמה מבני-עץ משונים, שאח"כ התברר לי שהם המטבח ובית-השמוש של כליהשיט המוזר הזה. שם הנגרת היה "ספירולה".

זה קרה בבוקר חורפי קר ומושלג והנגררת כולה מכוסה היתה קרח ושלג. ופתאום נפתחו מכסות הפתחים ושירה אדירה של הימנון בית"ר בוקעת מקרבה: "מגב רקבון ועפר, בדם וביזע יוקם לנו גזע... וכו' וכו'. זה היה מסדר-בוקר של שרידי בית"ר צ'כוסלובקיה, שמונה מאות במספר, שהצטופפו בבטן הנגררת.

בלבי עלה זכרו של יונה הנביא המתפלל מבטנו של הדג. באותו יום הכרתי את ראשי ה"ספירולנים" והם החליטו שהיות ואין לי רשיון לעבור מטריטוריה רומנית לזו שלהם, יגניבו אותי לשם, בתור אחד הסבלים שלהם, שהיו מעלים על ספירולה שקי תפוחי אדמה ופחם. לשם כך הביאו לי תלבושת בית'רית משלהם, מעיל עור חום וכובע עם מצחיה. מרחתי פרצופי באבקת פחם למשעי, חבשתי כובע ישועות על ראשי וכך עליתי עם שק של חמשים קילוגרם פחם על הספירולה בתור דרגא אחת בסולם העליה לארץ.

הספירלה עלתה על תיבתו של נח בזה שהיתה מברזל והיו בתוכה ארבע קומות ולא שלש, וכל ה"חיות" בתוכה היו בית'רים. הם היו אמנם ממנים שונים, דוברי הונגרית מקרפתור-רוס, סלובקית מברטיסלבה, צ'כית מפרג וגרמנית מקרלסבאד. עברית לא ידעו אך הסתדרו עם אידיש. זה היה קהל נפלא ובראשם שני מנהיגים דגולים; אחד מפקד בית'ר דנציג, בשם אליהו גל-עזר והשני אמיל פלטיין נציב-בית'ר צ'כיה. הראשון נואם בחסד ואיש הרוח, השני איש המעשה.

היות והייתי מהאחרונים שעלו ל"תיבה" כבדוני באחד הקינים העליונים, על יד תקרת הברזל ומעלי היתה פרושה יריעת בד אטומה למים. במשך היום, היתה תקרת הברזל מכוסה בכפור לבן יפה להפליא. אך בלילה כאשר היו סוגרים את מכסות ה"שלעפער" ומסיקים את תנורי הברזל בפחמים לוהטים, היה הכפור נמס והיריעה שמעלי היתה מתמלאת מים.

תפקידי היה, לרוקן את המים שלש פעמים בלילה, בעזרת קלחת ודלי, לחמם את הדלי על התנור, לעלות אתו על הספון ולשפוך את המים החמים לתוך המרזב של בית השמוש, כדי לנקות על ידי כך את הלכלוך הקפוא שהצטבר שם. הכל היה שם מתוכנן להפליא.

בזכות תפקיד מכובד זה הייתי פטור מעבודת יום, היות ולא ישנתי בלילות. אני ושכמותי היינו מכונים בתור צפורי-לילה או נאכט-פויגל. אך באחד הימים זכיתי בתואר נוסף בגלל מעשה שהיה: את עיקר הארוחה היינו מקבלים בערב. בדרך כלל זה היה מרק גולש סמיך ושמן עם פרוסות נקניק

בתוכו, חצי לחם שחור וספל גדול של תה מתוק עם כוסית רום בתוכו. פעם אחת כבד אותי אחד הטבחים שחבב אותי במנה משולשת של רום. התוצאה היתה שנרדמתי בשינה מתוקה ולא קמתי לרוקן את הברזנט מהמים, שהצטברו בתוכו. ואז באמצע החלום על ארץ האבות שטופת השמש והחום, קבלתי מקלחת קרה ממי הקרח שעברו על גדות היריעה וזיכו בשטיפה הגונה את כל דרי מעלה ודרי מטה. קמה מהומה, אך לבסוף נרגעו הרוחות וישבנו כעשרה חברה מסביב לתנור הברזל כל הלילה, כדי ליבש מה שניתן לייבוש. ואז זכיתי בתואר הכבוד של רבי-הבלנים או בעברי-טייטש "באדע-מייסטער".

כעבור ימים מספר, הגיעו שתי אוניות-נהר עם דגלי צלב-הקרב על תרניהן, אחת מווינה והשניה מבודפשט מלאות פליטים. באותו הזמן הגיע לשפך הדנובה, מקונסטנטינופול, אניות-ימים גדולה בשם סקריה. זו היתה אניה להובלת פחם שהיתה מיועדת לקלוט את הפליטים שהתרכזו בסולינה. מיד גויסו כל הנגרים שנמצאו בין הפליטים והתחילו בעבודת אדריכלות פנים של סקריה, כדי לאפשר קליטת 2300 איש. על העבודה נצח מפקד הטרנספורט ארי ז'בוטינסקי. זאת היתה מלאכת מחשבת. איפה למדו נגרי סיגט, מונקטש ופרג את המלאכה הזאת? כנראה שכמו בימי נח, כאשר מתקרב המבול לומדים מהר את מלאכת ההצלה. ולא ארכה המלאכה ק"כ שנים, כמו אצל נח, כי אם שבועות מספר. ותושלם העבודה ויבואו כל שייתי אניות-הנהר אל אניות-הים הגדולה ונוספו עליהם גם פליטי פולין ומתי מספר מבית-ר רומניה.

על האניה התארגן צוות מיוחד של אנשי "יהודה הימית", שהוכשרו באיטליה ובארצות הבלטיות, שתפקידם היה להש-תלט על הימאים הטורקיים ולהשיט את סקריה למחוז חפצם. אך הצוות הזה לא הופעל, כי בהגיע האניה לדרדנלים, מול גליפולי, מקום בו הנהיג יוסף טרומפלדור את "נהגי-הפרדות" במלחמת העולם הראשונה, הופיעה שם משחתת של "הוד מלכו-תו" והובילה אותנו לאחר כבוד ישר לחיפה.

הורדנו מהאניה, המנהיגים הועברו לכלא עכו ואילו פשוטי העם למחנה עתלית. שם במחנה ישבנו ששה חדשים ושם

שמענו מדי לילה את ה"חדשות" המרות מארצות המבול, מבול-דם-ואש. ושם גם הגיענו הבשורה על מות המנהיג זאב ז'בוטינסקי, שלבו נשבר בקרבו בשמוע על התאמתות נבואתו, על השריפה הגדולה של יהדות אירופה.

שוחררנו מעתלית, מספר ימים לאחר מות ראש-בית"ר, והעיר תל-אביב מלאה מודעות אבל "כבה עמוד האש".

ששה חדשים נוספים עבדתי בפלוגת בית"ר בראשון-לציון ושם מחוץ "לדברים-אחרים" למדנו את מלאכת הטוריה בפרדסי "ראשון". את ראש-השנה ת"ש ביליתי בירושלים על יד הכותל. שם היה צריך לתקוע את "התקיעה-האסורה" במוצאי יום הכפורים אחד מאנשי פלוגתי.

שוחררתי מהפלוגה, עברתי לגור אצל דודי, נחום-איצני ז"ל, בתל-אביב והתחלתי לעבוד בעסק שלו, "פלס" חברה לפרסומים, במחלקה למכשירי כתיבה. שם הכרתי את אשתי לעתיד את דבורה'לי הטובה. דודי נפטר מהתקפת לב בכ"ה בחשון תש"ב. עזבתי את "פלס" ובקיץ נשאתי את דבורה לאשה. שלחתי ידי במסחר מכשירי כתיבה עם שותף אך בלי הצלחה רבה. ואז בעצת אשתי התחלתי לעבוד בתור מורה בבתי ספר מקצועיים. מצאתי בזה ייעוד, להכשיר מחדש את החרש והמסגר, שהוגלו בזמנם על ידי נבוכדנאצר כדי שלא תהיה תקומה ליהודה. ביום הכרזת העצמאות למדינת ישראל השתתפתי בכבוש יפו. בתשי"ב עברתי לנתניה ופעלתי בהקמתו של המרכז להכשרה מקצועית של "אורט" במקום. המוסד הזה נהפך במשך שנים למפעל הגדול ביותר של "אורט" בישראל. אלפי נגרים מסגרים וחש-מלאים יצאו מתחת ידי. אך לבי היה תמיד לירושלים.

יוסלה ז"ל

ב-1948 עלה לישראל בנה של אחותי חיה'ני—נחום-אהרן יוסף הורוביץ הנקרא בפינו יוסלה. לכשנסעה חיה'ני ללונדון לסייע למשפחתי, נשאר בנה ברומניה — רחוק מאמו ויתר הקרובים. מיד לאחר תקומת מדינת ישראל, בקיץ 1948, הצטרף יוסלה לקבוצת פליטים, שהתארגנה לקראת עליה לישראל. כשהגיעה

הקבוצה לפריז, שלח יוסלה מכתב לאמו ובו כתב: "אם תבטיחי לי שלא תפריעי לי לעלות לישראל, אבא לראותך לפני עלייתי". חיה'ני השיבה לו מיד, שהיא מקבלת את התנאי ומבקשת ממנו לבוא, והחלה לצפות בכליון עינים לבואו. הדבר לא היה פשוט, שכן אחרי מלחמת העולם השנייה היו כל ארצות מערב-אירופה מלאות בפליטים בעיקר מארצות מזרח-אירופה שרצו להתיישב בארץ שבה לא נשפך דם יהודי. ארצות אלו, ובכללם בריטניה, עשו את הכל על-מנת למנוע מזרם הפליטים להתיישב בארצם. מיד לאחר שחיה'ני קיבלה את המכתב מבנה התחילה המש-פחה להשתדל בהשגת אשרת כניסה עבורו. המשא ומתן עם משרד הפנים היה מייגע.

והנה יום אחד היתה ליאלי נוכחת במסיבה שערך הרב שיינפלד ובה. נאם גם שר הפנים של אנגליה. השר דבר על הסבל של פליטי החרב באירופה ועל הצורך לעזור להם. ליאלי חזרה הביתה ותיכף הריצה מכתב לשר, בו תיארה את המצב הקשה, של בן אחותה, שנשאר לבדו ברומניה שעה שאמו וכל קרוביו היו באנגליה, ובקשה מהשר — בהזכירה לו את דבריו על הצורך לעזור לפליטים — לעזור לבן אחותה להגיע לאמו.

בתשובתו אישר השר אשרת כניסה לנחום-אהרן יוסף. חיה'ני הודיעה לבנה שיש עבורו אשרת כניסה לאנגליה והוא הכין את עצמו לבוא ללונדון. בינתיים עזבו ליאלי ומשפחתה את אנגליה והגרו לאמריקה. יוסלה יצא לדרך. אך בהגיעו לדובר מנעו ממנו פקידי הגבול לרדת והוא נאלץ, לחזור לקלה. הוא הודיע על המצב לאמו, היא טלפנה לליאלי. ליאלי התקשרה עם הקוני-סול הבריטי בניו-יורק והראתה לו את המכתב משר-הפנים. שוב החלה חליפת מכתבים בין המשפחה למשרד הפנים ובסופו של דבר הצליח גיסי, הרב שלמה קריין ע"ה, הודות לאנגליה הטובה שלו, לשכנע את פקידי משרד הפנים, שעליהם לקיים את הבטחת השר ולהתיר לנחום-אהרן יוסף לבוא לאנגליה.

סוף סוף הגיע יוסלה ללונדון, אך הוא לא נשאר בה זמן רב. כעבור מספר חדשים עלה דרך הולנד לישראל. בהגיעו ארצה התנדב לשירות בצה"ל ובגמר השירות הצבאי התחיל יוסלה לעבוד כחלוץ בחקלאות. עבודת אדמה בישראל היתה לו עבודת קודש

— הוא בא לחונן את עפר הארץ ולפדות את הארץ משממתה. בנוסף לרעיון של גאולת הארץ, התאימה עבודה זו לנפשו הפיוטית — הוא שמח על הפריחה וצמיחה של כל עץ, הוא התענג על הזריחות והשקיעות ועל שמי התכלת של ארצינו. השמים המכוכבים שבלילות מלאו את נפשו שירה.

לא רק יפי הטבע דבר אל ליבו של יוסלה, יופי השכל הבהיר והגיון הישר גם הם שבו את לבו. שנים רבות לימד יוסלה מתמטיקה בבית-הספר התיכון בקרית שמונה ואחרי כן עבר ללמד בצפת.

את שנת השבתון שלו ושנה נוספת הקדיש ללמוד מתמטיקה גבוהה באוניברסיטת בר-אילן. הוא עבר את הבחינות בהצטיינות אך לא היה מעוניין לקבל תואר. עניין אותו המדע לשמו. לאחר כמה שנים של עבודה חלוצית הוא קיבל חלקת אדמה בכפר הצמחונים — אמירים. יחד עם אמו הוא סקל את הקרקע נטע בה עצי פרי ובנה לעצמו בית.

כך היה בן אחותי מחלק את זמנו — ג' ימים בשבוע היה גר בצפת או קרית-שמונה ונוטע בליבות הילדים זרע של דעת, ואת יתר הימים היה מקדיש לנטיעת עצי פרי בגנו באמירים או לעבור דה בשדות הכפר.

למרות בריאותו הלקויה (הוא סבל מאסתמה קשה וישן בקיץ ובחורף תחת כיפת השמים), היה תמיד הראשון להתנדב לכל משימה שהיתה נדרשת בחיי הכפר. אהוב היה על אנשי אמירים ונקרא בפיהם אהרלה.

איש ישר וטוב היה נחום-אהרן יוסף הורוביץ. את השקר שנא עוד לפני שנודעה ברבים המרמה שפשטה בכמה בתי ספר, שבהם הודיעו המורים לתלמידים את השאלות שעליהם יבחנו ואפשרו להם בזאת להצליח בבחינות ללא הידיעות הנדרשות והרגילו את הילדים למרמה, נגלה העניין לבן-אחותי. התחיל במלחמת-יחיד נגד העוול הנגרם לחינוך בדרך זו. בידי אחותי נמצאת חבילת מכתבים שכתב למשרד החינוך ולמבקר המדינה, בהם התריע על הסילוף והקלקול שבדרך זו. היה זה מאבק של יחיד נגד השחיתות שבמערכת החינוך.

התוצאה ממאבקו היתה — פיטוריו מבית-הספר ודחיתו מכל

מועמדות לבית ספר אחר. כך הוא נפל קרבן במלחמתו נגד העוול בחינוך. את מאבקו שנכשל המשיכו אחרים, אך הוא נתן לכך את הדחיפה הראשונה.

אהרלה, כפי שנקרא באמירים, לא גילה את "הסוד מהחדר" לאיש. אף לאמו הוא לא ספר על מאבקו שנכשל. הוא אמר לה, כי החליט לנטוש את ההוראה ולהקדיש כל זמנו לעבודה החק"לאית האהובה עליו.

הוא עזב את צפת, חזר לאמירים, שפץ את ביתו והתמסר לעבודה בגנו ובשדה הכפר. הוא התענג על עצי התפוח הגדלים בגנו, שאותם נטע במו ידיו, אחרי שסקל יחד עם אמו את אדמת הטרשים שקיבל בכפר.

בבקר י"ג תמוז תשל"ז, יצאו 9 בחורים חברי אמירים, ביניהם גם אהרלה, להשקות חלקת מטעים לא הרחק מראש-פינה. בדרכם חזרה נשבר הגה הרכב. הרכב פגע בהר, בתאונה נפצעו קל שני בחורים. אהרלה נחבל בצוואר וחוליות השדרה שב-צווארו נשברו. החברים העבירו אותו לבית-החולים בצפת. למי-רות הפציעה הקשה בקש אהרלה שלא להודיע לאמו על התאונה.

בבית החולים הסתבר שגופו שותק, אך שכלו נותר בהיר כשהיה. כשהודיעו על התאונה לאחי והוא בא עם אחותי לבית-החולים בצפת, הם מצאו את אהרלה מחובר כולו לצנורות שהפעילו את הריאות והלב. מצבו היה אנוש. ליד מטתו עמדה אמו, דודתו — אשת אחי — וחבריו מאמירים שלא זזו ממטתו.

בליל שבת י"ט תמוז, ישבה חיה'ני על יד מטת בנה ושאלה אותו אם תתפלל את תפילת ליל-שבת בקול רם לצרף גם אותו. ענה לה ברמז שכן תעשה. ישבה אחותי והתפללה את תפילת ליל-שבת בקול רם עד שרמז לה שתפסיק.

באותה שבת החזיר בן-אחותי נחום-אהרן יוסף בן אליעזר-דב הורוביץ את נשמתו הטהורה לאביו שבשמים. מיתתו היתה "מיתת נשיקה" ללא כאב הגוף שהיה משותק כולו, ובדעה צלולה.

איש ישר היה בן-אחותי, שונא שקר. סולם הערכים שלו היה גבוה מהמקובל בימינו. בו האמין ועל פיו חי.

זכורה לי שיחה ששוחחתי אתו, כאשר בקרתי בישראל אחרי מלחמת ששת הימים ודברתי בהתלהבות על העדר שנאה לערבים באוכלוסיה היהודית ואמרתי: "היכן תמצא עוד אומה, שאחרי מלחמה, שמטרתה היתה השמדת הישוב, תשכח את האכזריות ולא תקום ולא תטור לשונאים?"

על זה ענה לי: "נכון הדבר, אך זה לא מספיק. הערבים בארץ לא לחמו נגדנו והם עדיין מרגישים עצמם כאזרחים ממדרגה שניה וזה אסור. צריך שיהיה שוויון לכל אזרחי המדינה". כך חשב וכך נהג.

שתקן היה בן-אחותי. הוא הלך בדרכו המיוחדת, דרך האמת והצדק, דרך ההגשמה של הערכים שבהם האמין. לאמו היה יוסלה האור שבחייה. כל ביקור שבקר אצלה, היה לה ליום חג. אהבתו לאמו היתה עדינה, מתנותיו שהביא לה הבלטו זאת. ספרים הרבה הביא לה. פעם הביא לה כסא שניתן להגביה אותו. תממה אחותי על המתנה. אמר: "כשאני בא לתל-אביב אני בא קודם כל אליך ואחרי כן אני הולך לסדר את עניי בעיר ואני חוזר אליך לפני שובי לאמירים. אני יודע כי כל הזמן את עומדת ליד החלון וממתינה לראות אותי חוזר אליך. הנה יש לך כסא ותוכלי לחכות לי בישיבה".

אצל יתר הקרובים לא בקר תכופות, אם מפני שלא היה לו זמן או אולי ענין. שנים רבות היינו מנותקים ממנו — אנו בלונדון, ליאלי בארצות הברית. ודיוקנו נשאר בזכרוננו כדמות ילד יקר וחמוד. בבגרותו לא השכלנו להכיר אותו כראוי.

רק אחרי מותו נתגלה לנו כאיש בעל מחשבה מעמיקה, נפש פיוטית ורצון חזק. בספריה הפרטית שלו נמצאו יותר ממאה ספרי שירה, ספרי פילוסופיה ומתמטיקה והרבה שירים פרי עטו. חייו היו פוריים למרות בריאותו הרפויה.

אהרלה, כפי שנקרא באמירים, יוסלה כפי שנקרא במשפחה — נחום-אהרון יוסף הורוביץ, נפטר בי"ט תמוז תשל"ז בצפת. את ספריתו הפרטית נידבה אמו לספריה על שמו באמירים, את כל כסף ירושתו, את דמי בטוח החיים שלו, את חסכונוותיו ואת תמורת ביתו באמירים שנמכר, נידבה אמו לישיבות ולמוסדות צדקה. ככה הוסיף יוסלה לעזור לאחרים גם אחרי פטירתו.

חיה'ני

ב-1949 עלתה חיה'ני אחותי לישראל. היא עברה את תהליך הקליטה בכל מיני עבודות — מהן קשות — אך חיה'ני לא התאוננה. היא הסתגלה לתנאי הארץ ומלאה כל תפקיד שקיבלה בשלמות.

כעבור זמן קצר קיבלה עבודה במינהל מקרקעי ישראל. מהר התבלטה בכשרונותיה לעבודה סיסטמטית ובמסירותה לעבודה. לידיה נמסר אגף הרשום של הרכוש הנטוש. בתפקיד זה היא המציאה שיטה חדשה לרשום הרכוש, שלא היה מיוסד על שמות הבעלים. היא הכניסה למשרדה סדר מופתי. הצלחתה בעבודה היתה רבה. כאשר החליטה לפרוש לגמלאות אחרי 20 שנות עבודה הפצירו בה להשאר ולהמשיך לכה"פ לחצי משרה. 6 שנים עבדה חיה'ני בחצי משרה ועשתה עבודה של משרה שלמה. אך גם אחרי 26 שנות עבודה, כשהחליטה סופית לפרוש מהעבודה בא אליה מאיר זורע, מנכ"ל מינהל מקרקעי ישראל, וביקש ממנה להמשיך לעבוד רק 3 ימים בשבוע, מקרה כלל וכלל לא שכיח בישראל.

פולינקה ע"ה

ב-1957 עלתה אחותי פולינקה ע"ה עם בעלה הרב שלמה קריין ז"ל לישראל.

ראשית מגוריהם בישראל היה "קבוץ יבנה", בבית הספר שבו היה גיסי ז"ל מורה לאנגלית. אחרי זמן קצר, הם העתיקו את מושבם לתל-אביב. הרב שלמה קריין קיבל עבודת הוראה בתיכון כמורה לאנגלית ופולינקה מצאה מהר עבודה במכון ווייצמן שברחובות. תחילה עבדה בספריה לכימיה ואחרי כן עברה לעבוד במקצועה ככימאית אנליטית ועשתה עבודה חשובה במכון במשך שנים רבות.

גיסי ז"ל שהיה אדם חלש, וסבל ממחלת כליות קשה וסכרת, הפסיק אחרי זמן מה את העבודה בבית הספר מפני בריאותו הלקויה. הוא הקדיש את עצמו להוראת לימודי קודש וגם

ספרות אנגלית לתלמידים פרטיים. כמו באנגליה, כך גם בישראל, הצליח הרב קריין להחדיר לתלמידיו יראת שמים ואהבת תורה. יחסו אל תלמידיו היה אבהי והתלמידים התקשרו אליו ואף לאחותי ונעשו כחלק מהמשפחה. משפחת קריין לא נתנה ברכה בילדים והם האצילו מאהבתם על התלמידים ועל כל הבא אליהם.

לא קלים היו חייה של פולינקה ז"ל. בוקר בוקר היא נסעה לעבודתה ברחובות. לכשחזרה הביתה חכתה לה עבודת הבית. העבודה המאומצת האחראית במכון, העבודה בבית והדאגות לבריאות בעלה התישו את כוחותיה. למרות זאת, היו פולינקה ובעלה ע"ה שמחים תמיד לקבל אורחים. אורה של חמימות שלטה בביתם. דירתם היתה מקום מפגש לכולנו. בימי היאהרה צייט ובנסיבות אחרות היינו מתאספים אצל פולינקה. השולחן היה ערוך תמיד בטוב טעם, פולינקה העתירה על כולנו מחיבתה וגם גיסי הסביר פניו לנו בבת־צחוק לבבית ואימרה שנונה.

פולינקה פרשה מעבודתה במכון כשהגיעה לגיל הגמלאות, וכ־אשר בריאותו של בעלה דרשה את נוכחותה בבית כל היום, היא התמסרה כולה לדאוג ולטפל בו. למרות הטפול המסור שלה ושל רופאים מומחים, הלך בעלה ונחלש. ב"א אדר תשל"ז הלך גיסי ז"ל הרב שלמה קריין לעולמו. לפי דעת הרופאים הוא חי במשך השנים האחרונות בנס: כמעט שכבר לא היו לו כליות. פולינקה לא יכלה להתאושש אחרי פטירת בעלה. שמחת החיים ואולי גם רצון החיים עזבו אותו. חולשתה ומיחושה גברו.

אך את יחסה העדין לבני אדם לא נטשה. פעם, אחרי פטירת גיסי באתי אליה וראיתי שעדיין היא קונה הרבה ביצים. שאלתי אותה: "למה לך כל כך הרבה ביצים?" ענתה: "אשה עניה מביאה מהמשק ביצים לכמה לקוחות, אם אקנה עכשו ממנה פחות ביצים אפחית מפרנסתה". אמרתי לה: "תני לה את הכסף וקחי רק את כמות הביצים שאת זקוקה". אמרה: "היא לא תקבל כסף חינם".

תלמידיו של גיסי ז"ל הוסיפו לבוא לבית והיו עוזרים לפולינקה בקניות ובהכנות לשבת וחגים. החברות ובני המשפחה היו באים אליה ומנסים לבדח את

דעתה. היא שמחה על כל אחד שבא לבקר אותה אך מעטה לצאת את ביתה. פולינקה אהבה מאוד ילדים. בראותה ילדים תמיד האירו פניה בבת־צחוק החיננית שלה. פניה היו צעירים ויפים למרות חולשת גופה וקשה היה להאמין שהיא באמת חולה.

בשבט קבלה פולינקה שטף דם במח. יוסינקה אחי העביר אותה לבית החולים "הדסה". חצי גופה היה משותק, אך שכלה היה בהיר וזכרונה תקין. לכשבאה העובדת הסוציאלית לבית החולים ורצתה לדעת פרטים על חייה, נתנה לה פולינקה את הפרטים המדויקים של שנות עבודתה באנגליה ובמכון וייצמן. קוויו שתחלים ונסינו לסדר בשבילה מקום במוסד לשקום. אך אחרי שבוע קיבלה התקפה נוספת והחזירה את נשמתה לבוראה.

ע ל י י ת י

בעלי ואני עלינו לישראל ב־1971. ילדינו עלו לפנינו, השתקעו בארץ ובעבודתם הפוריה הם ברכה לארצנו. בעלי מרביץ תורה לקרובים ולרחוקים ובביתנו כולם מרגישים טוב ונעים — שבת אחים גם יחד.

רק ליאלינקה ובעלה עדיין גרים בחוץ לארץ. אכן החינוך שקבלנו בבית אבא ואמא, שארץ האבות היתה משאת נפשם, הנחה אותנו, את הצאצאים, לעלות לישראל ולהשתתף בבניינה בחומר וברוח.

סוף דבר

הורינו לא הורישו לנו כסף וזהב, רק סולם ערכים שיסודו באור תורה ונר מצוה, ולב פתוח למדע ספרות ואמנות. פעם כשאבא ז"ל מנה את שבחי ילדיו אמר: "חיה'ני היא הכנה שבילדינו", וגם: "לחיה'ני יש תפיסה יותר טובה, למסיני (כך קרא לי) יש זכרון יותר טוב".

צדקו דברי אבא ז"ל. חיה'ני מהלכת לה בחיים בדרך האמת גם במצוות שבין אדם למקום וגם במצוות שבין אדם לחברו, ואף בעבודה שלה. חיה'ני מדקדקת במצוה קלה כבחמורה, בדיוק כפי שהיה נהוג בבית אבא ואמא ז"ל. הודות לתפיסתה הטובה והמעמיקה, היא השכילה — ללא הכנה מוקדמת — להגיע לשלמות בעבודתה.

על ליאלי אמר אבא ז"ל: "בידיה הייתי מפקיד עסק חשוב ומסובך. יש לה כשרון מסחרי, תפיסה מהירה ורגש אחריות". דבריו של אבא ז"ל נכונים גם לגבי ליאלי. היא עזרה לבעלה בעסקיו השונים ובתנאים ומקומות המשתנים. היא גם היחידה בינינו שירשה מאבא ז"ל את הכשרון לעבודה צבורית. היא עוזרת ליחידים בצנעה ולרבים בפרהסיה. היא עושה צדקה בממונה ובגופה.

ספרה לי הרבנית פייגני ז"ל מבהושי בתל-אביב: "פעם כשבקרתי בני-יורק חליתי ונעדרתי מדירתי זמן מה. לכשחזרתי לדירה מצאתיה נקיה ומסודרת.

כאשר באה ליאלי לבקר אותי אמרתי לה: "אינני יודעת מי סדר את הדירה, השארתי מאה דולר ואינני מוצאת אותם". אמרה ליאלי: "אני לא לקחתי".

ליאלי תמיד היתה מוכנה להתחלק עם הזולת בפרוטתה האחרונה.

פולינקה ע"ה, "הילדה" האהובה על אמא ז"ל, ירשה ממנה את האמונה התמימה, את הליכותיה בפשטות עם כל אדם, את הענוה שלה. על עבודתה החשובה במכון ווייצמן לא דברה פולינקה מעולם, חברותיה לא היו נשים אקדמאיות ולא פרופסורים אלא נשים פשוטות, עפ"ר נשים סובלות. ביתה היה פתוח תמיד לאורחים, ואף אם נחשבו לטרדנים, פולינקה הסבירה להם פנים. היא ניחונה באצילות נפש אמתית — כזו של אמא ז"ל: "הנסיכה" קראו לה.

כאבא ז"ל, התענינה גם פולינקה במדע, וכמוהו השכילה ללמוד הרבה ולהתקדם במדע בכוחות עצמה. היא, אמנם, למדה כימיה באוניברסיטה ביאססי, אך את השיטות החדישות בהן עבדה במכון ווייצמן שנים רבות אחרי הלימוד באוניברסיטה, השכילה לסגל לעצמה בלימוד עצמי.

יוסינקה, הצעיר ביננו, ירש מאבא ז"ל את טוהר המידות, את הישרות, שמירת הלשון, מסירות ונאמנות בעבודה ואת אהבת התורה ויראת השמים.

יוסינקה הולך בחייו בדרך שהתווה אבא ז"ל — את פרנסתו מצא בהוראה, כמורה-מהנדס, את עבודתו עשה במסירות וכשרון. וכמחנך הוא דאג גם לעתיד תלמידיו — השתדל לעזור להם גם אחרי שסיימו את בית הספר. תורה הוא לומד לשמה. מאמא ז"ל קיבל יוסינקה את הנטיה לאמנות — כשרון לכתיבה, שירה וציור.

ואני, הודות לעזרה שקיבלתי מאבא ז"ל במאבק שלי נגד בקורת המקרא, בשיחותי עמו, בספרים שנתן לי לקרא ועזר לי להבינם — העיר בי אבא ז"ל חשק ללימוד תורה, סקרנות לדעת את התנ"ך ונעשיתי גם תלמידה נאמנה של בעלי שליט"א, המקיים "והגית בו יומם ולילה" פשוטו כמשמעו. ואם יש בזכרונותי אלו ריח של תורה לו התודה ולו הברכה. רשמתי את זכרונותי למען ידעו הנכדים והנינים על חייהם ומעשיהם של האבות.

לא עלה על דעתי לפרסם את הרשימות ברבים. אכן כתבתי

הכל מה שזכרתי וכפי שזכרתי והשתדלתי לכתוב רק את האמת.

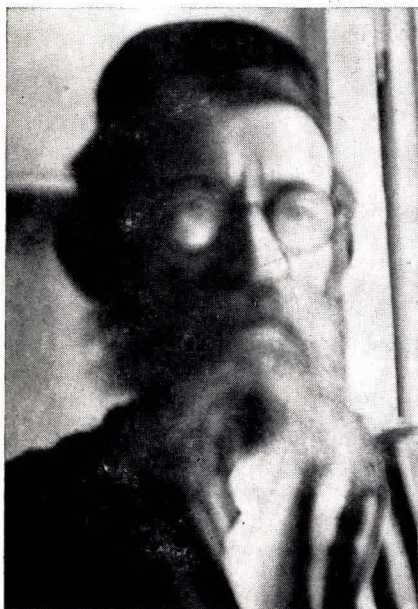
והנה בני היקר דניאל שי"ח חשב כי ראויים הדברים לפרסום ואחרי שקבל על עצמו את כל הטורח הכרוך בהדפסה — נענית לו.

ברם, מכרסם ספק בלבי שמא הזכרתי דברים שהם חו"ש לא לכבוד ההורים. כי יש כבוד בהסתר דבר ויש כבוד בחקור דבר. קצרה בינתי, ואינני מיודעי בינה לעתים מתי עת לדבר ומתי עת לחשות. ואני תפילה שלא ימצא פגם במה שכתבתי וכוונתי הכנה תכפר ותרצה.

הסבא ר' אברהם-מתתיהו פרידמן משטפנשטי

הסבא ר' מרדכיזיסי טברסקי

הדוד, אחיה של אמא, האדמו"ר מבהוש
רבי דוד טברסקי (דוד'ל)

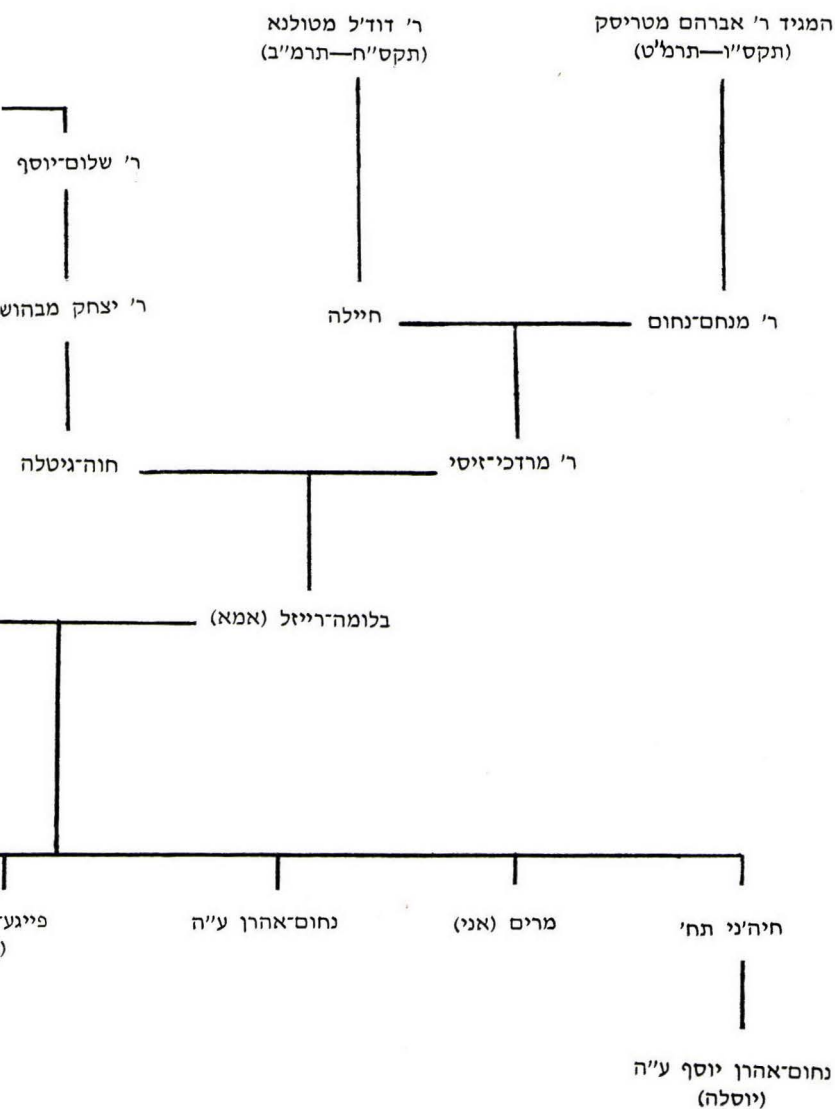
האדמו"ר רבי אברהם
המגיד מטריסק

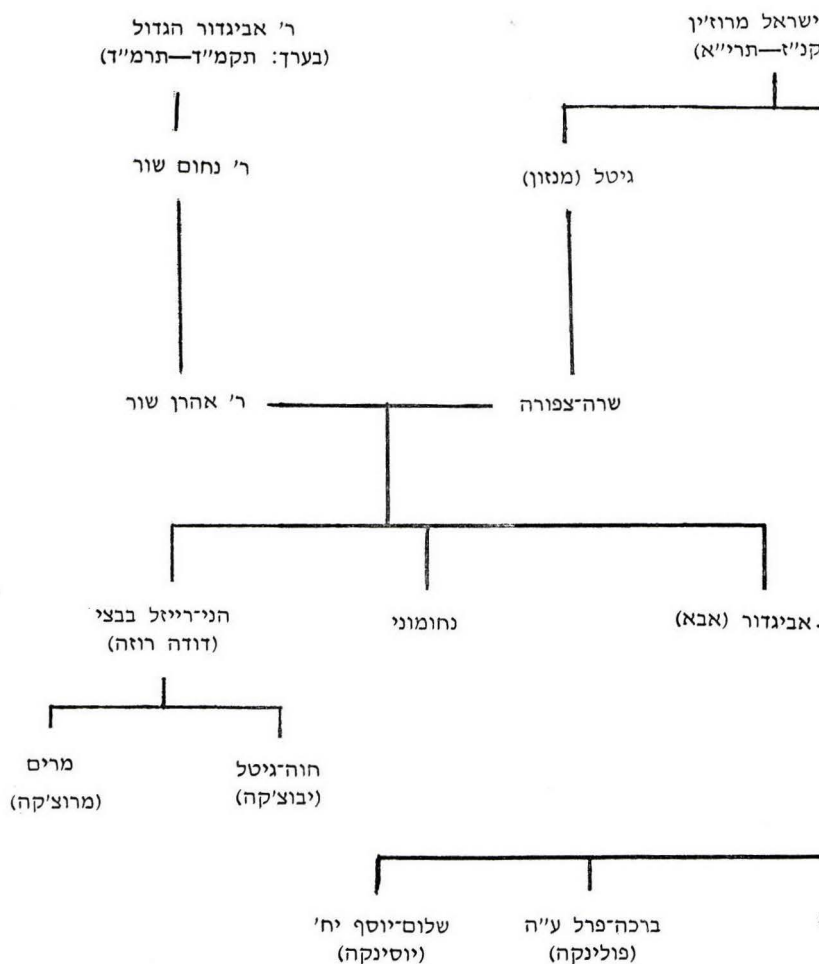

האחים, אחי אמא, משמאל לימין: הרב מטריסק, ר' יעקב-אריה טברסקי,
 לונדון—בני-ברק; ר' נחום-יצחק טברסקי (איציניו); ר' שלום-יוסף
 טברסקי מפרוסקורוב (שולומוניו).

משפחת טברסקי

משפח

שלשלת היוחסין של המשפחה

אבי מורי, ר' אביגדור ב"ר אהרן שור

אמא, בלומה־רייזל ב"ר מרדכי־זיסי

האירוסין המשולשים, משמאל לימין: ברניו הורוביץ עם אחותי חיה'ני; איציניו פרידמן עם ארוסתו פייגיני פרידמן; חנה'לה גרצנשטיין עם איציניו טברסקי.

אחי המנוח נחום-אהרן שור

נחום-אהרן יוסף ע"ה (יוסלה)

אחות אמא, רייזל בת אהרן שור
(הדודה רזיה)

אחנתי, ברכה-פרל קריין ע"ה

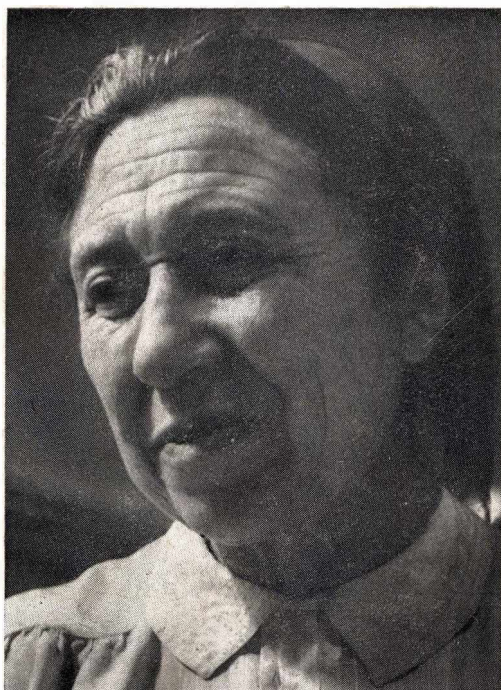

המשפחה ביאססי. משמאל לימין: נחום-אהרן יוסף הורוביץ; פייגע-מלכה (ליאלי); אמא; ברכה-פרל (פולינקה); הרבנית פייגע פרידמן; חיה'ני; יוסינקה.

הרה"ג ר' דוד שפרבר מברשוב,
והרבנית שרה-הדס

האדמור רבי ישראל רבינוביץ, הרבי
מקשניב, והרבנית שרה (דודה סוריני)
אחות אמא

מרים שור-שפרבר, אשתו של הרב שמואל שפרבר, אם לשלושה ילדים, וסבתא לתשעה עשר נכדים. נולדה ברוסיה הצארית בראשית המאה, בבית אציל ועשיר למשפחה של "רביים" מבית רוזין. אביה, ר' אביגדור, היה תלמיד חכם וסוחר גדול, וגם אנשי האינטליגנציה היהודית דאז, כגון ביאליק ואוסישקין, היו מבאי ביתו. הוא אף כיהן כראש הקהילה האורתודוקסית באודסה שלאחר המהפכה. אולם עברו על המשפחה תלאות המהפכה ומלחמות העולם, והסבל והתוליה הפך להיות מנת חלקה. המשפחה ברתה ונדדה מארץ לארץ והתפזרה בכל קצווי תכל. ארוכה היתה הדרך עד שמקצתה זכתה להגשים חלום ולהתיישב בארץ ישראל.

בספר זה זכרונות על אותה משפחה, על סבלה ושמחתה, אכזבותיה ותקותיה, משפחה חסידית חרדית במפגש עם החיים המודרניים והאכזריים, משפחה שהחזיקה מעמד במבחן הזמנים מכח אמונתה העמוקה בעם ישראל ותורתו.